

Research Paper

Hydropolitical Analysis of the Diversion of Tigris Water into Turkey with the Construction of "Ilisu" Dam

Hamidreza Mohammadi ^a, Mohammadreza Joufar ^{a*}

^a. Department of Human Geography, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Hydropolitics,
Geopolitics,
Turkey,
Tigris,
Ilisu Dam.

In the 21st century, water has emerged as a critical component of geopolitical power dynamics, alongside energy and food. This shift towards water diplomacy reflects the recognition of water scarcity as a defining challenge of our time. The strategic significance of regions with abundant water resources has elevated, with the World Bank's 1995 prediction of water-based conflicts proving prescient. Nowhere is this more apparent than in the Middle East, where tensions over shared water basins like the Tigris and Euphrates rivers persist. This study examines the geopolitical implications of Turkey's control over the Tigris and Euphrates rivers through the Ilisu Dam, focusing on downstream countries such as Syria, Iraq, and Iran. Employing descriptive-analytical and historical methods, the research aims to elucidate the multifaceted impacts of Turkey's water management strategies on these nations. The findings underscore the urgent need for a collaborative approach to address water-related challenges, including drought, dust storms, and land subsidence. The study advocates for a four-way cooperation among the downstream countries to establish equitable access to water resources and mitigate potential conflicts. It emphasizes the importance of a strategic alliance to leverage 'blue diplomacy' in resolving disputes and ensuring sustainable water management practices in the region.

Received:

??

Received in revised form:

??

Accepted:

??

pp.x-xx

Citation: Mohammadi, H., Joufar, M. (2024). Hydropolitical analysis of the diversion of Tigris water into Türkiye with the construction of "Ilisu" dam. *Journal of Urban Tourism*, ? (?), ?-?.

<http://doi.org/>

* . Corresponding author (Email: m_joufar@sbu.ac.ir)

Copyright © 2024 The Authors. Published by University of Tehran. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Water holds political and security significance in the Middle East, influencing national and regional governmental policies. Following World War I, the region witnessed the division and fragmentation of territories, leading to the partitioning of rivers and shared water basins among present-day countries. Turkey aims to bolster its influence through hydropolitical dominance over downstream countries within these water basins. Water has become the paramount political concern in the region, precipitating conflicts of interest among nations over the allocation of water resources, including those of international rivers. This research seeks to address the query:

- "What geopolitical ramifications will arise in the downstream countries due to Turkey's control of the Tigris River through the Ilisu Dam?" Furthermore, the study delves into sub-questions such as:

- "What challenges will the utilization of the Ilisu Dam pose for downstream countries?"

- "How can the water scarcity crisis in the Tigris and Euphrates basin be effectively managed?"

Methodology

The present research endeavors to offer a thorough analysis of the construction of the Ilisu Dam in Turkey and the diversion of the Tigris River to discern the geopolitical implications of the undertaking. The research methodology employed is qualitative, with an inductive data analysis approach. Utilizing a descriptive-analytical and historical framework, data collection primarily entails sourcing documents from libraries, as well as studying books, articles, and online resources. Conclusions are drawn from the ensuing discussions.

Results and discussion

In recent years, Turkey has intensified its exploitation of the Tigris River's upstream potential, raising legal disputes over the sharing of Tigris and Euphrates waters and triggering significant geopolitical ramifications. The emergence of hydropolitical crises underscores the

intersection of international law and geopolitical realities. Turkey's shift in water policy has disrupted the established geopolitical balance in the region, heightening downstream countries' dependence on Turkish-controlled water resources. The escalating demand for drinking water, agricultural irrigation, and other vital uses in countries like Syria and Iraq has placed immense pressure on these nations domestically and internationally. Consequently, the geopolitical equilibrium in the region is being reshaped. Turkey's assertive water policies have exacerbated territorial and border tensions with its downstream neighbors. Furthermore, there is a risk that Turkey may wield its water management strategies as a means to exert power and influence in border disputes. The trajectory suggests a looming geopolitical crisis in the affected countries, with water-related issues increasingly shaping their future. The persistence of challenges such as floods, droughts, food insecurity, and unilateral water management projects in the Tigris and Euphrates basins indicates a continuing critical trend. The potential for international conflicts and cross-border disputes over water resources remains high in this densely populated watershed, which is home to approximately 60 million people across Iraq, Turkey, Syria, and Iran. The operation of the Ilisu Dam has already begun to impact the water quality of the Tigris River, leading to downstream consequences such as increased salinity in the Shat al-Arab and Karoun rivers. These transformations are altering the watershed dynamics and affecting maintenance costs. Water scarcity has become intertwined with national security concerns, exacerbating food and industrial insecurities and fostering population discontent, which could escalate into chaos or civil unrest. It's evident that water scarcity undermines economies and agricultural productivity, leading to societal unrest and potential geopolitical crises. The internal vulnerabilities of downstream countries weaken their economic, security, and political stability, amplifying their susceptibility to external pressures. In conclusion, the geopolitical implications of

water management in the Tigris and Euphrates basin underscore the urgent need for cooperative and sustainable solutions to ensure regional stability and security.

Conclusion

Turkey's strategy aims to leverage every opportunity to assert its hydro-political dominance over downstream countries, positioning itself as a hydro-hegemon within geostrategic calculations. This ambition drives Turkey to wield hydro-politics as a potent tool, aiming to redefine its regional role. However, the adverse effects of controlling the Tigris and Euphrates waters inevitably extend to Iran. Changes in the Shat al-Arab watershed, increased migration, wetland depletion, rising dust levels, water salinity, and agricultural challenges exacerbate local and national issues in Iran, with these problems projected to escalate in the future. The ecological landscape of the Tigris and Euphrates basins is poised for transformation, sparking public discontent and fueling local and regional conflicts within affected countries. The construction of the Ilisu Dam further exacerbates these challenges, amplifying their impact. These issues directly shape geopolitics, diminishing downstream

countries' prestige, influence, and geopolitical autonomy vis-à-vis Turkey. Consequently, Syria and Iraq's geopolitical reliance on Turkey has surged due to its control over the Tigris and Euphrates water inflows. As a result of prevailing hydro-political dynamics, Iraq, Syria, and Iran find themselves increasingly geopolitically tethered to Turkey. With dwindling water resources in Syria and Iraq, the potential for heightened conflicts and even warfare rooted in direct hydro-political tensions looms ominously on the horizon.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

پاپ الکترونیک

تحلیل هیدروپلیتیکی انحراف آب دجله به داخل ترکیه با احداث سد «ایلیسو»

۱- حمیدرضا محمدی، گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: h-mohammadi@sbu.ac.ir

۲- محمدرضا جوفار، گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: M_joufar@sbu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

ترکیه،
دجله،
ژئوپلیتیک،
سد ایلیسو،
هیدروپلیتیک.

فونت و سایز کلیدواژه‌ها: (B
(Mitra 10 Italic

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۱/۰۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۵/۰۵

صص. ۲۷-۱

آب از دیرباز در کانون توجه بوده و تمهید آب به دامنه‌ای از روابط قدرت میان دارندگان و نیازمندان به آن دامن زده است. بنیادی‌ترین شناسه‌های قرن ۲۱ تامین آب، انرژی و غذا هستند. لذا بر بنیاد چنین شناسه‌هایی، قرن ۲۱ را باید قرن دیپلماسی آب تعریف کرد. در آینده، مناطقی در جهان ارزش راهبردی خواهند داشت که منابع کلان و پایدار آب داشته باشند. بانک جهانی هشدار داده است که جنگ‌های قرن ۲۱، جنگ‌های آب‌پایه خواهند بود. لذا تقابل قوت آب شیرین و تقاضای دستیابی به آن سبب درگیری میان بازیگران شده است. در خاورمیانه، بحث برانگیزترین این مناقشات، بر سر رودخانه‌های دجله و فرات است که کشور ترکیه سعی در محصورسازی آن‌ها دارد. کشورهای پایین دست، بعد جدیدی از مناقشات ژئوپلیتیکی را تجربه می‌کنند. این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به این سوال پاسخ می‌دهد که «کنترل رودخانه دجله با استفاده از سد ایلیسو توسط ترکیه، چه نتایج ژئوپلیتیکی را در کشورهای پایین دست در پی دارد». روش تحقیق در این پژوهش کیفی است و رویکرد آن از نظر ماهیت تلفیق توصیفی-تحلیلی و تاریخی است. نهایتاً پژوهش حاضر به این نتیجه می‌رسد که کنترل رودخانه دجله منجر به تبدیل شدن ترکیه به هیدروهمون در منطقه می‌شود و وابستگی ژئوپلیتیکی کشورهای پایین دست به خصوص عراق و سوریه به ترکیه افزایش می‌یابد. مناقشات دیرپای منطقه ظرفیت امکان تنش را افزایش می‌دهد به عنوان مثال خط تالوگ ارون رو تغییر خواهد کرد و احتمال تنش مرزی بین عراق و ایران افزایش می‌یابد. منزلت، وزن و نفوذ ژئوپلیتیکی کشورهای پایین دست آبی دجله کاسته می‌شود و مولفه‌های مزبور برای ترکیه افزایش خواهد یافت.

استناد:

 <http://doi.org/???>

مقدمه

امروزه در دنیا ۲۶۳ رودخانه بین‌المللی وجود دارد که بین ۲ یا چند کشور مشترک هستند و در آینده می‌توانند منشا اختلافات شدیدتری باشند. از طرف دیگر کمتر از یک پنجم این رودخانه‌های بین‌المللی قرارداد برای مدیریت مشترک و همکاری دارند (محمدی، ۱۴۰۱: ۱۵). این ۲۶۳ حوضه رودخانه‌های مشترک بین‌المللی ۶۰ درصد از جریان رودخانه‌های جهان را تشکیل می‌دهند و در این ۲۶۳ حوضه رودخانه‌های مشترک، افزون بر ۴۰ درصد جمعیت زندگی می‌کنند که حداقل بخشی از قلمرو ۱۴۵ کشور جهان است (Kasymov, 2011: 85). در جنوب غرب آسیا که یکی از دیرینه‌ترین کانون‌های تمدن بشری است، آب عنصری مقدس و موهبتی آسمانی محسوب می‌شده. این عنصر حیاتی در هیچ منطقه دیگری به مانند خاورمیانه جنبه‌های سیاسی-اقتصادی نیافته و بر سیاست‌های ملی و منطقه‌ای دولت‌ها تاثیر نهاده است. در این منطقه، آب همواره یک عامل تولید ستیز بوده و زمانی که با اختلافات مرزی و ارضی، تعارضات سیاسی و مذهبی همچنین خصومت قومی، امتزاج یافته به حربه‌ای سیاسی در معادلات منطقه‌ای مبدل شده که هر آن استعداد آتش افروزی جنگی گسترده را داشته است (محمدی، ۱۴۰۱: ۱۶). خاورمیانه پس از جنگ جهانی اول، عرصه تقسیم و تجزیه سرزمین‌ها بود. یکی از نتایج این تجزیه تقسیم رودخانه‌ها و حوضه‌های آبی مشترک بین کشورهای فعلی بوده است (فرامکین، ۱۳۹۹: ۵۴۲). به گونه‌ای که این فعل و انفعالات سیاست هیدروپلیتیکی و هیدروژئومونی غامضی را به کشورهای پایین دست رودخانه‌ها تحمیل کرده است. امروزه این وضعیت را در کنش ترکیه در استیلای هیدروپلیتیکی بر کشورهای پایین دست رودخانه‌های دجله و فرات می‌توان مشاهده کرد (کمپ و هارکاو، ۱۳۸۳: ۳۲۹).

در خاورمیانه پیش از کشف نفت، آب یکی از مولفه‌های بنیادی و تاثیرگذار بر خصومت‌ها و دوستی‌ها بین کشورهای منطقه بوده است. دستگاه‌های اطلاعاتی ایالات متحده آمریکا در اوایل دهه ۱۹۸۰ اعلام داشتند که حداقل در ۱۰ نقطه، احتمال بروز جنگ در مورد توزیع ناعادلانه آب و نقصان آب‌های مشترک وجود دارد که غالب این نقاط در منطقه خاورمیانه قرار دارند (فغانی، ۱۳۷۸: ۴). با توجه به رشد جمعیت و توسعه صنعتی در کل منطقه خاورمیانه، تقاضای آب آشامیدنی در دهه‌های آینده به مراحل حساسی خواهد رسید. مساله تامین منابع آبی همواره مساله استراتژیک مهمی در منطقه باقی خواهد ماند (Krzyszowski, 2021: 4). جورج جوفه، استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه لندن، در سال ۱۹۹۳ پیش‌بینی کرد که در دهه‌های آتی تامین آب ممکن است به‌عنوان مهمترین مساله سیاسی در خاورمیانه باشد (Dolatyar, 2002: 121). اندیشمندان دیگری نیز مدعی شده‌اند که در آینده کشورهای خاورمیانه چهار برابر بیش از میزان موجود منابع طبیعی بومی به آب نیاز داشته باشند (کامروا، ۱۳۹۱: ۳۹۷). در این بین، یکی از مناقشات پرتنش، تقسیم منابع آبی از جمله رودخانه‌های بین‌المللی است که ممکن است تضاد منافی بین کشورها به وجود آورد (متقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۰۴).

بحران آب در خاورمیانه، به سه دسته عوامل محیطی، اقتصادی و سیاسی تقسیم می‌شود. حدود ۷۰ درصد ذخایر آبی این منطقه، به کشاورزی اختصاص می‌یابد. ترس از وابستگی فزاینده به واردات مواد غذایی موجب شده بسیاری از کشورهای منطقه، به دنبال امنیت غذایی و خودکفایی به‌عنوان هدف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی باشند (Beschoner, 1992: 3). از زمانی که ترکیه پروژه توسعه جنوب شرقی آناتولی (گپ) را آغاز نمود، تنش بین این کشور با سوریه و عراق آغاز شد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۳۱).

دجله و فرات شامل رودخانه‌های متوالی هستند که حوضه‌های آبی آن در کشورهای ترکیه، سوریه، عراق، ایران و در شرایط خاص آب‌وهوایی، اردن و عربستان قرار دارد (Ahmed Hussein & Mohamed, 2021: 131). دولت ترکیه از پیوستن به کنوانسیون استفاده غیرکشتیرانی از جریان‌های آبی بین‌المللی خودداری کرده است. این کنوانسیون در می ۱۹۹۷

¹ GAP

در نیویورک به تصویب رسید و تنها سند بین‌المللی ناظر بر جریان‌های آب شیرین مشترک جهان است. این کنوانسیون کشورها را موظف کرده که منابع آبی مشترک را به صورت «عادلانه» و «منصفانه» مصرف و از «ضرر رساندن» به همدیگر خودداری کنند. ترکیه مدعی است که این کنوانسیون در موضوع دجله و فرات به نفع کشورهای پایین دستی این رودها تنظیم شده و طبق منافع آن‌ها است. لذا ترکیه در جهت بهره‌برداری هرچه بیشتر از این دو رودخانه، طی ۲ دهه گذشته از سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۰ بالغ بر ۵۸۵ سد کوچک و بزرگ را بر روی رودخانه‌های خود احداث نموده و هم‌اکنون علاوه بر پروژه مادر گپ، پروژه سدسازی موسوم به داپ^۱ را هم در دست اجرا دارد و دائماً پروژه‌های توسعه و سدسازی خود را دنبال می‌کند، به طوری که حوضه‌های آبی پایین‌دست با مشکلات عدیده کمبود آب، افزایش شوری باتلاق‌ها، بی‌کیفیت و آلوده شدن آب‌ها (Al-Ansari, 2019: 60) و افزایش ریزگردها در مقیاس محلی و منطقه‌ای شده است. لذا به نظر می‌رسد تنش در حوضه دجله و فرات از اهمیت حیاتی بالایی برخوردار باشد (باغخانی‌پور، ۱۴۰۱).

این پژوهش قصد دارد به این سوال پاسخ دهد که «کنترل رودخانه دجله با استفاده از سد ایلیسو توسط ترکیه، چه نتایج ژئوپلیتیکی را در کشورهای پایین دست در پی دارد»، همچنین سوال‌های فرعی پژوهش این است که «بهره‌برداری از سد ایلیسو در کشورهای پایین دست چه معضلاتی را در پی خواهد داشت» و «چگونه می‌توان بحران کمبود آب دجله و فرات را مدیریت کرد».

چارچوب مفهومی هیدروپلیتیک

مطالعات هیدروپلیتیک از جمله مطالعات جدید است که از رشته‌های علوم سیاسی، جغرافیا و جامعه‌شناسی وام گرفته است. ریشه‌های این عرصه تحقیقاتی به اواخر دهه هفتاد میلادی باز می‌گردد و مانند هر زمینه مطالعاتی جدید ابهام مفهومی زیادی پیرامون آن وجود دارد. به عنوان مثال تا به امروز هیچ تعریف واحد و جهانی از هیدروپلیتیک وجود ندارد.

اصطلاح هیدروپلیتیک اولین بار توسط واتربری در سال ۱۹۷۹ در کتاب هیدروپلیتیک دره نیل ابداع شد. او تلویحاً هیدروپلیتیک را «مطالعه سیاست بین دولتی در رابطه با مدیریت منابع آب مشترک» تعریف کرد (Waterbury, 1979). تعریف صریح‌تری از هیدروپلیتیک حدود دو دهه بعد توسط الانس ارائه شد؛ «مطالعه سیستماتیک درگیری بین دولتی و همکاری بر سر منابع آب فرامرزی» (Elhance, 1997: 208-215). این تعریف سه بعد از هیدروپلیتیک را آشکار می‌کند. اولاً، فقط دولت‌ها را به عنوان بازیگران مرتبط درگیر می‌کند. ثانیاً، محدود به عرصه بین‌المللی آب فرامرزی است. ثانیاً این موضوع حول درگیری یا همکاری می‌چرخد. چند سال بعد مایسنر تفسیر گسترده‌تر و جامع‌تری از هیدروپلیتیک ارائه کرد و گفت «هیدروپلیتیک به معنای بررسی سیستماتیک با توجه به تعامل بین دولت‌ها، بازیگران غیردولتی و تعداد زیادی از ذی‌نفع‌های دیگر مانند افراد داخل و خارج از دولت، در رابطه با تخصیص و یا استفاده مقتدرانه از منابع آب بین‌المللی و ملی است» (Meissner, 1999). از این دیدگاه هیدروپلیتیک بازیگران دولتی و غیر دولتی در بعد داخلی و خارجی را درگیر می‌کند. علاوه بر این، هیدروپلیتیک محدود به منابع آبی مشترک و مرزی بین کشورها نیست و در داخل مرزهای ملی نیز جریان دارد و در نهایت هیدروپلیتیک چیزی بیش از دوگانگی همکاری-درگیری است. برای تروتیر، هیدروپلیتیک نه تنها درگیری بر سر استفاده از منابع آب است بلکه دسترسی، مقررات، آلودگی و حتی استفاده از ابزارهای تبلیغاتی و رسانه‌ای به مانند اهرم فشار بر دیگر بازیگران را شامل می‌شود (Trottier, 1999). مالدینگ، با الهام از پیوند آب و سیاست، هیدروپلیتیک را به عنوان اولین سطح رقابت برنامه‌ریزی و استفاده از منابع آب شناسایی کرد. سیاست بینا دولتی اشاره به تخصیص،

^۱. DAP

توزیع، کنترل و کیفیت آب دارد. دو سطح دیگر شامل؛ سیاست منابع آب یعنی تدوین و اجرای سیاست‌ها در داخل کشورها و سطح دیگر سیاست عمومی استفاده از آب یعنی استفاده روزانه از منابع است (Mollinga, 2001: 735). تورتون و هنوود که از سیاست به عنوان تخصیص مقتدرانه ارزش‌ها در جامعه یاد می‌کردند هیدروپلیتیک را «مطالعه سیستماتیک تخصیص مقتدرانه ارزش‌ها با توجه به آب در جامعه» تعریف کردند (Turton & Henwood, 2002). این تعریف دو عنصر اساسی دارد. اول، بعد عمودی یعنی هیدروپلیتیک سطوح مختلف جامعه را در بر می‌گیرد از فرد گرفته تا خانواده، روستا، شهر، سطح اجتماعی، استانی، ملی و بین‌المللی. دوم، بعد افقی یعنی هیدروپلیتیک موضوعات تقریباً بی‌پایانی را پوشش می‌دهد، از درگیری و کاهش آن گرفته تا آب برای غذا و آشامیدن، جنسیت، اکوسیستم و در نهایت آب به عنوان یک عنصر حیاتی در توسعه پایدار. مایسنر در تفسیر متاخری از هیدروپلیتیک، بر نقشی که بازیگران غیر دولتی در فرآیندهای هیدروپلیتیک در یک فضا و مقیاس خاص ایفا می‌کنند بیشتر تأکید کرده است. بر اساس این تعریف «آب سیاست ادامه تعامل یا حکمرانی کنشگر است، زمانی که تعاملات دولتی در حوضه یک رودخانه متوقف شده باشد» (Meissner, 2016). بنابراین هیدروپلیتیک ناشی از شبکه‌سازی بین بازیگران دولتی و غیر دولتی در داخل و خارج از محدوده جغرافیایی حوضه آبی است.

آنچه در تعریف مفهوم هیدروپلیتیک مشخص می‌شود، این نکته است که با گذشت زمان این مفهوم تکمیل می‌شود و همچنین بازیگران و مولفه‌های آن نه تنها دولت‌ها بلکه دیگر بازیگران عرصه بین‌المللی نیز دخیل می‌گردند. از طرفی سطوح آن نه تنها ابعاد بین‌الملل بلکه درون مرزی و فردی پیدا کرده است. مولفه‌های مشترک در مفهوم هیدروپلیتیک شامل؛ آب، سیاست، قدرت و بازیگران بین‌المللی است. از این رو در این پژوهش این چهار مولفه اثرگذار مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند.

در حوزه هیدروپلیتیک، کمبود یا وابستگی شدید به یک رودخانه مشترک اغلب کشورها را در موقعیت افراطی بین درگیری و همکاری قرار می‌دهد. بنابر اصول بنیادی رئالیست‌ها و نئورئالیست‌ها نگرانی‌ها در خصوص استقلال، منافع و حاکمیت ملی، مانع از همکاری جدی بر سر منابع آب مشترک می‌شود. به‌طور کلی یک دولت به‌دلیل نگرانی در خصوص تمامیت ارضی و یکپارچگی حاکمیت و امنیت ملی اغلب تمایل ندارد منافع خود را به اشتراک بگذارد. کشورها زمانی همکاری می‌کنند که منفعت آن‌ها تامین شود (Dinar, 2008: 16).

یکی از عوامل موثر در قدرت کشورها و همچنین ثبات میان آن‌ها، داشتن منابع متنوع و نحوه بهره‌برداری از آن‌ها است. به‌طور کلی منابع به دو گروه تقسیم می‌شوند: الف) منابع سطحی که اساس سیاست اقتصاد کشاورزی است و از میان آن‌ها منابع سطحی غذایی پر اهمیت‌تر هستند. ب) منابع عمقی که اساس سیاست اقتصادی صنعتی است، و خود به چند گروه تقسیم می‌شود و از همه مهتر، منابع انرژی است. در حال حاضر، اگر کشوری بخواهد کمتر تحت سلطه و نفوذ قرار گیرد، باید قبل از هر فعالیتی متوجه آن بخش از منابع طبیعی گردد که نیازهای اولیه غذایی مردمش را تامین کرده و احتیاج به خارج از مرزهای کشور را مرتفع سازد. داشتن منابع برای کشورهای بزرگ لازم است و به‌دست آوردن آن، یکی از راه‌های احراز و تثبیت قدرت جهانی است (عزتی، ۱۳۹۹: ۸۱).

در عصر حاضر آب به‌عنوان موضوعی ژئوپلیتیکی از اهمیت به مراتب بیشتری نسبت به گذشته برخوردار شده است. با توجه به جایگزین ناپذیری آن، می‌توان ادعا کرد که اهمیت دسترسی به آب از مهمترین منابع تعیین کننده اهمیت ژئوپلیتیک کشورها است و به‌طور جدی بر روابط کشورها تأثیر می‌گذارد. به همین دلیل، بحران‌های ناشی از آب جزء بحران‌های ژئوپلیتیکی حاد است که به سهولت حل‌وفصل نمی‌شوند و معمولاً بسیار دیرتر از سایر موضوعات اختلافی به سرانجام می‌رسند (هاشمی، ۱۳۹۸: ۸۷). اتکای کشورها یا حتی بخشی از یک کشور به آب‌های ورودی، در عمل آن‌ها را در برابر

وضعیتی که خارج از کنترل قرار دارد، آسیب‌پذیر می‌کند و با افزایش تقاضا برای آب، این آسیب‌پذیری می‌تواند منجر به ایجاد بحران و مشکلات جدی شود (کاویانی‌راد، ۱۳۹۸: ۸۹).

عوامل بسیاری به ازدیاد مناقشات دائمی در خاورمیانه کمک می‌کنند. از جمله عوامل پیوسته که دارای عناصر مشخص جغرافیایی هستند و مناقشات خاورمیانه را تشدید می‌کنند، اختلافات سرزمینی لاینحل و کمبود آب آشامیدنی است (کمپ و هارکاوی، ۱۳۸۳: ۱۳۱). در این زمینه، پژوهشگران متعدد مدعی شده‌اند که در سده بیست‌ویکم رویکرد غالب مناسبات هیدروپلیتیک خواهد بود (کاویانی‌راد، ۱۳۹۸: ۴۱). نیاز روزافزون به آب شیرین در منطقه خاورمیانه و پیدایش «بحران آب» در منطقه یک عنصر ناشی از جغرافیای طبیعی است و جغرافیای انسانی متحول، اهمیت استراتژیک آب و تاثیر آن بر روابط قدرت در میان کشورهای این حوزه را افزایش داده است. همچنین از عنصر آب می‌توان به عنوان «سلاح آب» در خاورمیانه تعبیر کرد (کمپ و هارکاوی، ۱۳۸۳: ۱۶۷). آب از جنبه‌های بسیار گوناگون و حیاتی موجب ایجاد و تقویت قدرت یک کشور می‌شود، بر قدرت ملی می‌افزاید و در مناسبات بین‌المللی به تقویت جایگاه و وزن ژئوپلیتیک آن منجر می‌گردد. این امر توان و قدرت کشور برای تحصیل منافع را بیشتر میسر می‌کند (کاویانی‌راد، ۱۳۹۸: ۵۰). هرگونه رخداد سیاسی که در دهه‌های آینده به‌وقوع بپیوندد، یک معادله ساده ضروری به نظر می‌رسد: «ترکیه همچنان آب آشامیدنی مازاد خواهد داشت، در حالی که بسیاری از کشورهای واقع در جنوب آن با کمبود آب مواجه خواهند شد». هنگامی که آب به‌عنوان ابزار قدرت برای برتری جویی‌های ژئوپلیتیکی استفاده شود، خطر منازعه افزایش می‌یابد.

همان‌طور که در شکل ۱ اشاره شده، آب اکنون یک موضوع ژئوپلیتیکی است که ابعاد متنوعی دارد. بهره‌مندی یا عدم بهره‌مندی از منابع آبی شیرین به‌صورت مستقیم بر منزلت، وزن و نفوذ ژئوپلیتیکی تاثیر دارد. همچنین عوامل درگیری یا همکاری بین کشورها است که به صورت بالقوه و بالفعل می‌تواند از آن به‌عنوان یک سلاح علیه کشور دیگری استفاده کرد.

شکل ۱. ارتباط آب و ژئوپلیتیک (نگارندگان، ۱۴۰۲).

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف ارائه تحلیل جامع از احداث سد ایلیسو در ترکیه و انحراف رودخانه دجله به استخراج مولفه‌های ژئوپلیتیکی این موضوع می‌پردازد. روش تحقیق حاضر از نوع کیفی بوده و استراتژی تحلیل داده‌ها از نوع استقرایی است. بر این اساس، با استفاده از رویکرد توصیفی-تحلیلی و تاریخی، گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی-کتابخانه‌ای و با مطالعه کتب، مقالات و همچنین منابع اینترنتی به استنتاج از بحث پرداخته شده است.

بحث‌ها و یافته‌ها

اکثر مرزهای آسیا توسط اروپایی‌ها ترسیم شد که عمدتاً بر اساس منافع ملی‌گرایی اروپایی بود. عوامل جغرافیایی که اکنون برای حل و فصل مرزها در نظر گرفته می‌شود، در مواجهه با منافع اقتصادی، استراتژیک و دیپلماتیک کشورهای اروپایی عمدتاً نادیده گرفته شده است (Anderson, 1999: 28). این امر منجر به اختلافات متعدد مرزی و ارضی در کشورهای غرب آسیا شده است.

به طور کلی اختلافات مرزی شامل: ۱. اختلافات مکانی ۲. اختلافات بر سر قلمرو ۳. اختلافات عملکردی ۴. اختلاف بر سر منبعی که در دو سوی مرز قرار دارد. اختلاف نوع چهارم در نتیجه استخراج آب یا منابع دیگر که توسط یک دولت به هزینه دولت دیگر صورت می‌گیرد. اختلاف بین ترکیه، سوریه و عراق بر سر تقسیم آب رودخانه دجله و فرات از این نوع است (نامی و اخباری، ۱۳۹۷: ۲۹). از سویی دیگر اختلافات در میزان قدرت نظامی کشورهای حوضه رودها نیز زمینه‌ساز بحران‌هایی می‌گردد (متقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۵). ترکیه با ایجاد سدسازی‌های گسترده، سوریه و عراق را عملاً به کنترل خود در آورده است. ترکیه در رابطه این دو کشور از آب به‌عنوان ابزار سیاسی و سلطه‌گری بهره می‌برد و از آب به‌عنوان ابزار چانه‌زنی سیاسی و کالایی اقتصادی استفاده می‌کند و بنا دارد تا آن را بفروشد یا در قبال نفت معاوضه کند (هاشمی، ۱۳۹۸: ۹۰). در ادامه به بررسی وضعیت حوضه رودخانه دجله می‌پردازیم

حوضه رودخانه دجله

۳۶ درصد مساحت ترکیه و ۷۳ درصد از مجموع مساحت سوریه و عراق در حوضه مشترک دجله و فرات قرار گرفته‌اند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۳۱). پروژه گپ از سال ۱۹۷۷ آغاز به کار کرد (Bilgen, 2018: 126). به لحاظ نظری می‌تواند ۹۰ درصد سهم آب عراق از رودخانه فرات و ۴۰ درصد سهم سوریه را از طریق ساخت سیستم سدهای ترکیه، منحرف سازد. دولت ترکیه از سال ۱۹۹۵ آب فرات را به داخل جلگه «هاران عرفا» تغییر مسیر داده است. تنها ۲ درصد از جریان رودخانه مزبور طبیعی خود را به سمت سوریه و عراق در سال ۲۰۰۰ طی می‌کرد. تا سال ۲۰۰۰ بیش از نیمی از پروژه گپ طراحی و تکمیل شده بود. در ژانویه ۱۹۹۰ به دلیل پر کردن منبع پشت سد آتاترک، دولت ترکیه جریان آب فرات را ۳۰ روز کاهش داد. سلیمان دمیرل، نخست وزیر وقت در جریان افتتاح این سد در ژوئیه ۱۹۹۲، شدیداً به دغدغه‌های همسایگان ترکیه انتقاد کرد و بیان داشت «ترکیه حق دارد با آب‌های خود هرچه را که بخواهد انجام دهد» (کمپ و هارکوی، ۱۳۸۳: ۱۷۰). با توجه به سیاست‌های سابق ترکیه در جریان رودخانه فرات متوجه می‌شویم این کشور به دنبال استحصال تمام منابع آبی است که از این کشور خارج می‌شود و نمی‌توان مدعی شد که در این سال‌ها استراتژی آبی این ترکیه تغییر کرده است. در رابطه با رودخانه دجله نیز همین سیاست از سوی ترکیه پیش گرفته شد.

بخش‌های وسیعی از کشور عراق (به جز قسمت شمالی) و بخش‌های وسیعی از سرزمین سوریه (به جز حاشیه دریای مدیترانه) بارش سالانه اندکی دارند. از این رو نیاز آبی این کشورها به رودخانه‌هایی است که از مناطق کوهستانی ترکیه سرچشمه می‌گیرند. به همین علت، پافشاری هر کدام از این سه کشور برای کنترل بیشتر منابع آب با ساخت سد در مسیر دجله و فرات به افزایش تنش میان آن‌ها منجر می‌شود (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۳۵). یکی از اختلافات عملکردی مرزها استفاده زیاد از آب علیای رود است (حافظنیا و جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۲۵) که کشورهای مزبور درگیر آن هستند.

توافقات دوجانبه در مورد مدیریت مشارکتی حوضه رودخانه دجله و فرات بین عراق و سوریه بسیار زیاد است. در حالی که این‌ها از مناقشات آبی پدیدار شده است، ثابت کرده‌اند که پایدار و بر اساس منافع مشترک و اصل استفاده عادلانه

¹. Harran-Urfa

هستند. از نظر تاریخی، معاهده دوستی و حسن همجواری بین عراق و ترکیه، پایه‌های یک چارچوب مدیریتی در سطح این حوضه را فراهم کرد، اما این امر در نتیجه درگیری بر سر توسعه پروژه آناتولی جنوب شرقی ترکیه و پر کردن سد آتاترک شکست خورد (ESCWA, 2009: 7).

رودخانه دجله از کوه‌های توروس در ترکیه سرچشمه می‌گیرد و از تلاقی دو شاخه سرآب و باتمان، بوتان تشکیل شده است. قبل از ورود به عراق در امتداد خط کوتاهی از مرز سوریه و ترکیه به سمت جنوب شرقی جریان دارد. این رودخانه با رود فرات در جنوب عراق یکی می‌شود و شط‌العرب را تشکیل می‌دهد که در نهایت در شهر القرنه به فرات می‌رسد و در ادامه به خلیج فارس می‌ریزد. دجله دارای چهار حوضه ساحلی است: ایران، عراق، سوریه و ترکیه. مساحت این حوضه تقریباً ۴۷۱۶۰۴ کیلومتر مربع است (Rahi & Halian, 2018) که ۲۴٫۵ درصد آن در ترکیه، ۰٫۴ درصد در سوریه، ۵۶٫۱ درصد در عراق و ۱۹ درصد در ایران واقع شده است. ۱۳٫۳ درصد آب این رودخانه از رشته کوه زاگرس سرچشمه می‌گیرد. رودخانه دجله دومین رودخانه طولانی در غرب آسیا با طول تقریبی ۱۹۰۰ کیلومتر است (Hussein & et al. 2023:1). ۴۵ درصد از سرچشمه‌های دجله در داخل ترکیه قرار دارد اما شعب فرعی آن در عراق که سرچشمه‌های آن در ایران (رودخانه‌های زاب بزرگ، کوچک و دیاله) است حدود ۹۴۰ میلیون متر مکعب از این رودخانه را تامین می‌کند. در نهایت پروژه گپ در سال ۲۰۰۰ جریان رودخانه دجله را به دلیل توسعه کشاورزی ترکیه کاهش داد (کمپ و هارکوی، ۱۳۸۳: ۱۷۱) و همچنان روند کاهشی دارد. در ادامه توافقنامه‌های اصلی رودخانه دجله بررسی می‌شود (ESCWA, 2013: 3):

- ایران و ترکیه؛ سال ۱۹۴۶ عهدنامه مودت امضاء کردند و در زمینه آب بین دو کشور ساحلی رود دجله است که به تنظیم جریان دجله و فرات و شاخه‌های آن‌ها و نظارت بر داده‌های آن می‌پردازد. طرفین همچنین متعهد به اصل اطلاع‌رسانی قبلی در مورد پروژه‌های زیربنایی هستند.
- ایران و عراق؛ در سال ۱۹۷۵ موافقتنامه استفاده از آبراهه‌های مشترک که در آن طرف‌های امضاء کننده بر تقسیم تعدادی از شاخه‌های مشترک دجله توافق کردند.
- عراق و سوریه؛ در سال ۲۰۰۲ موافقتنامه‌ای برای ایجاد ایستگاه پمپاژ بر روی رودخانه دجله در سوریه با تعیین منطقه پروژه و حجم استخراج شده امضاء کردند.
- سوریه و ترکیه؛ در سال ۲۰۰۹ توافقنامه شورای همکاری راهبردی مسائل مربوط به آب را پوشش می‌دهد و می‌تواند به‌عنوان موافقت ترکیه با پروژه پمپاژ سوریه در رودخانه دجله تلقی شود. این توافق، بیشتر در زمینه مبارزه با بیابان‌زایی است.

نکته بسیار مهم این است که سه کشور عراق، ترکیه و سوریه، هیچ‌گونه توافقنامه مشترکی در زمینه رود دجله، منعقد نکرده‌اند (نواری، ۱۳۹۸: ۱۶۷). یکی از دلایل احداث سد ایلدسو نیز سهولت ترکیه در این زمینه بوده است. در ادامه به بررسی پروژه سد ایلدسو پرداخته خواهد شد.

پروژه سد ایلدسو

در سال‌های اخیر، ترکیه به دلیل پتانسیل بالادستی ساحلی خود، شروع به بهره‌برداری بیشتر از دجله کرده است. پروژه ساخت سد ایلدسو از سال ۲۰۰۶ آغاز شد که بخشی از پروژه توسعه شرقی آناتولی است و با هدف محصورسازی آب دجله و تولید برق آبی ۱۲۰۰ مگاوات که هر ساعت ۳۸۰۰ گیگاوات برق تولید می‌کند در شرق آناتولی در مرز ترکیه، سوریه و عراق در نزدیکی روستای کردنشین ایلدسو ساخته شد. این سد در منطقه جغرافیایی استان ماردین و شیرناک واقع شده و ظرفیت آن ۱۰٫۴ میلیارد متر مکعب است. به‌طور کلی هدف ترکیه کنترل یک سوم از کل جریان دجله است (Hussein & et al. 2023:1). سد ایلدسو طولانی‌ترین کرته در جهان را دارد، سطح آن بتنی و ارتفاع آن ۱۳۵ متر است. این سد ۵ درصد نیروی برق ترکیه را تامین می‌کند. بعد از سد آتاترک، دومین مخزن بزرگ آب در ترکیه و آخرین سد پروژه گپ

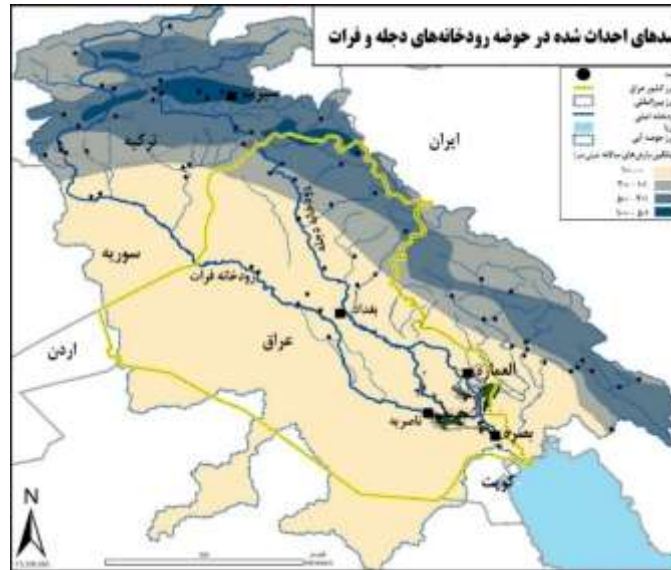
محسوب می‌شود. سد ایلیسو بعد از آتاترک، کاراکایای و کبان چهارمین سد بزرگ ترکیه است (فائهمقامی، ۱۳۹۶: ۱۱۱). جدول شماره ۱ ویژگی‌های سد ایلیسو را بررسی کرده است.

جدول ۱: ویژگی‌های سد ایلیسو (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲).

کشور سازنده	ترکیه
هدف تولید	تولید برق، کنترل سیلاب، آبیاری
سال آغاز ساخت	۲۰۰۶
سال بهره‌برداری	۲۰۲۱
رودخانه تحت کنترل	دجله
حجم سد	۴۳/۸۰۰/۰۰۰ متر مکعب
مجموع ظرفیت	۱۰/۴۱۰/۰۰۰/۰۰۰ متر مکعب
مساحت سطح	۳۱۳ متر مربع
ظرفیت نصب شده تولید برق	۱۲۰۰ مگاوات

به‌طور کلی باتلاق‌های بین‌النهرین در نتیجه پروژه‌های سدسازی بالادستی آسیب شدیدی دیده‌اند و به ۱۴ درصد از اندازه اصلی خود کاهش یافته‌اند (ESCWA, 2013: 3). منتقدین نیز هشدار داده‌اند که این پروژه می‌تواند باعث بی‌ثباتی سیاسی در منطقه شود و تنش‌های امنیتی نیز به‌طور محسوس‌تری قابل مشاهده است، به‌عنوان مثال مسائل حقوق بشر و جابه‌جایی کردهای ترکیه برای ساخت سد، محدودیت‌های امنیتی و نظارتی برای بازدیدکنندگان از منطقه ایلیسو یا درگیری‌های متعددی که در جریان ساخت سد رخ داد، حاکی از امکان بی‌ثباتی‌های آتی در منطقه است (Eberlein & et al, 2010: 295). طراحی سد ایلیسو که در سال ۱۹۸۲ نهایی شده بود، چندین بار به دلیل نگرانی‌های اجتماعی، آواره شدن ساکنان محلی، مشکلات زیست‌محیطی، نابودی آثار باستانی منطقه و لغو حمایت‌های مالی بین‌المللی متوقف شد. همچنین انتقادات شدید گروه‌های محیط‌زیستی و حقوق بشری را نیز در پی داشته است. این پروژه شامل طرح‌هایی برای ساخت سدهای کوچکتر شامل سد سبزر برای اهداف آبیاری و تولید اضافی انرژی آبی نیز هست (Hussein & et al, 2023:1). البته برخی از پژوهش‌ها، کمبود آب حوضه‌های دجله و فرات در سال‌های اخیر را به دلیل تغییرات آب‌وهوایی، کاهش کلی بارش‌ها و ذخایر زیرزمینی می‌دانند (ESCWA, 2021: 45). اما در هر صورت محصور سازی آب‌ها چه در زمان ترسالی و چه در زمان خشکسالی، آب خروجی از ترکیه را کاهش می‌دهد و موجب کاهش آب ورودی به کشورهای پایین دست می‌شود. مضاف بر آن این واقعیت نیز وجود دارد که ترکیه کنترل آب کشورهای پایین دست را در اختیار گرفته است.

در نهایت سد ایلیسو در سال ۲۰۲۱ به صورت رسمی افتتاح شد. «رجب طیب اردوغان» رئیس‌جمهور ترکیه در سخنرانی خود در مراسم افتتاح سد گفت: «ما باید از تمام توان بالقوه خود برای محافظت از کشورمان برابر بحران غذایی ناشی از خشکسالی و به‌طور مشابه برابر بحران انرژی که به‌طور فزاینده قابل مشاهده است، استفاده کنیم. ما نمی‌توانیم حتی یک قطره از منابع آبی کشورمان را هدر دهیم. همچنین باید تولید انرژی‌های تجدیدپذیر را بر اساس منابع خودمان به حداکثر برسانیم» (دهقانی، ۱۴۰۰).

شکل ۲. مهمترین سدهای احداث شده در حوضه رودخانه‌های دجله و فرات (نگارندگان، ۱۴۰۲).

بر اساس پژوهش موسسه ارزیابی زیست‌محیطی هلند، کشورهایی که «آب» ممکن است منجر به درگیری شود به ترتیب احتمال، ترکیه پنجمین کشور، ایران هجدهمین، عراق سی‌ودومین، و سوریه سی‌وپنجمین کشور دنیا هستند (PBL, 40: 2018). با توجه به نرخ رشد جمعیت، شهرنشینی سریع، بهبود استانداردهای زندگی و افزایش فراوانی خشکسالی‌ها در دهه‌های اخیر، تقاضای آب به سرعت در حال افزایش بوده و از ظرفیت تامین منطقه پیشی گرفته است. در واقع، علاوه بر بهره‌برداری بیش از حد از منابع آب زیرزمینی، تقاضای فزاینده برای آب منجر به کاهش کیفیت آب شده است. کمبود آب در دسترس برای آبیاری تهدیدی جدی برای امنیت غذایی منطقه است. علاوه بر این، تغییرات آب‌وهوایی، الگوهای بارش و سطح دریاها، کاهش بیشتر در دسترس بودن آب در منطقه، همراه با تقاضای رو به رشد برای آب پیش‌بینی می‌شود (UNEP, 2020: 2). کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا با ۶٫۳ درصد جمعیت جهان تنها ۱٫۴ درصد منابع آب شیرین تجدیدپذیر جهان را در اختیار دارند (Mahmoudi & et al. 2023).

به نظر می‌رسد برای ترکیه هیدروپلیتیک به واقع ابزاری برای دستیابی به قدرت تبدیل شده تا بتواند کشورهای پایین دست آبی را تحت تاثیر سیاست‌های ژئوپلیتیکی خود قرار دهد و اکنون استراتژی هیدروپلیتیکی، ساختار سیاست خارجی این کشور را شکل داده است.

بحران‌های هیدروپلیتیکی محصورسازی آب توسط ترکیه

به باور بسیاری از محققان، آب منبعی است که با منازعه و درگیری ارتباط مستقیم و غیرمستقیمی دارد و این موضوع دامنه وسیعی از احتمال تا قطعیت را شامل می‌شود. به‌ویژه در مناطق خشک و نیمه‌خشک جهان که آب منبعی کمیاب است انتظار بیشتری می‌رود که تنش‌ها بر سر دسترسی به آب موجب بروز درگیری‌های خشونت آمیز شود (هالدن، ۱۳۹۴: ۹۶). در قرن حاضر آب به سرمایه استراتژیک ارزنده و حیاتی‌تر از نفت تبدیل شده است. کمبود آب در خاورمیانه افزایش یافته و درگیری بر سر توزیع آب احتمالاً به منازعه مسلحانه منجر خواهد شد (جدیدی، ۱۳۹۵: ۱۸۲). ساخت سدها و پروژه‌های آبی سبب بروز اختلافات و رقابت‌های سیاسی-امنیتی گسترده میان کشورها گردیده است و سبب شده تا هر یک از کشورهای حوزه سیاست خارجی متعارض با دیگر کشورها را در پیش گیرند (متقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۵).

در ژوئیه ۱۹۲۳ در پیمان صلح لوزان ترکیه متعهد شد، حقوق مکتسب پیش از فروپاشی امپراتوری عثمانی را محترم بدارد، طبق ماده ۱۰۹ این معاهده «هرگاه بر اثر تعیین مرز جدید، نظم و جریان آب‌ها در یک کشور به فعالیت‌های دولت دیگر وابسته شود یا اگر

بر حسب سابقه استفاده قبل از جنگ، از آب‌هایی که در سرزمین یک دولت جمع و روان می‌شوند، دولت دیگر بهره‌گیر و یا نیروی آبی تولید کند، باید بین دولت‌های ذینفع به‌گونه‌ای سازش و تفاهم برقرار شود که منافع و حقوق مکتسب هر یک محفوظ و در امان بماند، مگر آنکه به شکل دیگری توافق شود» (Treaty of Lausanne, 1923). از این رو، سوریه و عراق که با اضمحلال قدرت عثمانی به‌وجود آمدند حق دارند با استناد به این مقرر، رعایت حقوق مکتسب خود بر آب‌های سرچشمه گرفته از ترکیه را مطالبه کنند (ممتاز، ۱۳۷۴: ۸۶). پروتکل سال ۱۹۸۷ نیز که طی آن ترکیه تامین حداقل آبدی را برای سوریه تعهد کرده است، موید همین معنا است (رمضانی قوام آبادی و زارع، ۱۴۰۰: ۲۰۹).

نتایج ژئوپلیتیکی محصور سازی آب توسط ترکیه شامل تغییر توازن ژئوپلیتیکی منطقه، افزایش تنش‌های ارضی و مرزی، تغییر نقش ترکیه به عنوان هیدرهژمون و افزایش تنش‌های داخلی در کشورهای پایین دست، خواهد بود. این مولفه‌ها در ادامه برر سی می‌شوند.

چالش‌های حقوقی تسهیم آب

مساله حقوقی تسهیم آب دجله و فرات، منجر به چالشی شده که اثرات ژئوپلیتیکی مختلفی را بر جای گذاشته است. بحران‌های هیدروپلیتیکی ابتدا در مساله حقوق بین‌الملل مطرح می‌شود و در صورت عدم حل و فصل آن، در واقعیت‌های ژئوپلیتیکی بروز می‌یابد. کشورها ابتدا سعی می‌کنند با حکمیت و پس از آن با استفاده از سازمان‌ها و دادگاه‌های بین‌المللی مراتب اعتراض خود را با استفاده از پشتوانه حقوقی مطرح کنند. در صورت عدم پذیرش هر یک از طرفین بحرانی شکل می‌گیرد که جنبه‌های ژئوپلیتیکی داشته و احتمال درگیری و تنش افزایش خواهد یافت. از این رو بررسی مساله حقوقی به عنوان چالشی که از مباحث ژئوپلیتیکی نشأت می‌گیرد و همچنین بر آن اثر مستقیم می‌گذارد، مستلزم بررسی است. در ادامه قواعد حقوقی موضوع، مورد بررسی و چالش‌های حقوقی آن مطرح می‌شود.

اصولاً کشورهای آبراهی باید با همکاری و تشریک مساعی یکدیگر، مبادرت به انعقاد یک موافقتنامه بین‌المللی نموده و از این طریق، نظام حقوقی خاص آن رود را مشخص نمایند. اما در هر حال، طبق مقررات عام، اصول زیر بر کلیه رودخانه‌های بین‌المللی حاکم است: ۱. شناسایی حق استفاده برای هر یک کشور آبراهی، به شرطی است که: الف) بی‌ضرر، منصفانه و معقول باشد. ب) موجب ورود خسارت به سایر کشورها نشود. ج) برنامه‌های جدیدی را که قصد اجرای آن‌ها را دارد، به سایر کشورهای آبراهی اعلام نماید؛ ۲. هیچ یک از کشورهای آبراهی مجاز نیستند که مسیر رودخانه یا جریان آب را تغییر دهند، مگر آنکه در این باره میان آن‌ها توافق شده باشد؛ ۳. چگونگی تقسیم منابع آب رودخانه تنها با توافق همه جانبه کشورهای آبراهی امکان‌پذیر است؛ ۴. تاسیس کمیسیون‌های مختلف برای نظارت و اداره امور مختلف رودخانه، براساس توافق میان کشورهای آبراهی؛ ۵. کشوری که رودخانه بین‌المللی در قلمرو آن قرار ندارد، تنها از آزادی کشتیرانی بازرگانی؛ یعنی آزادی ورود به رودخانه، توقف در کنار رودخانه و خروج از رودخانه، برخوردار است، آن هم در زمان صلح؛ ۶. کلیه کشورها، دارای حق برابری رفتار یا اصل تساوی در اعمال مقررات کشور آبراهی هستند (ضیائی بیگلری، ۱۳۹۰: ۳۴۳).

مهمترین مساله در رودخانه‌های داخل سرزمین چند کشور، بهره‌برداری از رودخانه برای تولید انرژی یا مصارف آبیاری و احداث سدها است. حقوق کشتیرانی، مساله دیگر در این مورد است. اندیشمندان حقوق چهار دکترین را در موضوع بهره‌برداری از رودخانه‌های بین‌المللی مطرح کرده‌اند:

«۱. دکترین حاکمیت سرزمینی مطلق: در این دکترین آن قسمت از رودخانه که از داخل سرزمین یک دولت می‌گذرد، به مثابه آب‌های داخلی آن دولت قلمداد شده و هرگونه بهره‌برداری را برای دولت مذکور مجاز می‌داند. این نظریه مورد علاقه شورایی است که فراز آب‌های رودخانه‌های بین‌المللی در آن قرار گرفته است و تمایل دارند با آزادی هرچه تمام‌تر بیشترین، بهره‌برداری را از آب رودخانه داشته باشند. در مقابل کشورهای پایین دست رودخانه این روش را غیرمنصفانه تلقی می‌کنند.

۲. دکتربین تمامیت ارضی مطلق: براساس این نظریه دولت‌ها نباید مانعی برای جریان آزاد رودخانه در درون سرزمین خود ایجاد کنند و باید اجازه دهند رودخانه آزادانه و بدون هیچ مانعی جریان خود را تا آخر طی کند. این اصل عمدتاً مورد توجه دولت‌های پایین دست رودخانه‌ها قرار دارد.

۳. دکتربین مالکیت جمعی و مشاع آب: در این اصل به دولت‌های محل گذر یک رودخانه بین‌المللی توصیه می‌شود سازمان مشترکی را برای بهره‌برداری منصفانه از آب رودخانه تشکیل دهند به نحوی که رودخانه تحت حاکمیت هیچ کشوری نباشد و از سرچشمه تا انتها به صورت مشاع باشد.

۴. دکتربین حاکمیت محدود سرزمین: در این اصل، حاکمیت دولت‌ها بر آن قسمت از رودخانه که از سرزمین آن‌ها می‌گذرد وجود دارد، اما محدودیت‌هایی از نظر استفاده از آب در خصوص کشتیرانی، آبیاری، تولید نیروی برق و سایر استفاده‌ها دارد که براساس عدم خسارت به کشور یا کشورهای دیگر تعیین می‌گردد» (پیشگامی فرد، ۱۳۹۵: ۳۹).

ملاک‌های توزیع در آبراه‌های بین‌المللی شامل توزیع کمی، سرزمینی و برابر است. توزیع برابر، اکثراً به جهت آبراه‌های همسایه انجام می‌شود. توزیع کمی اغلب در آبراه‌های متوالی بکار گرفته می‌شود. در این نوع تسهیم آب به مقدار معلومی بر اساس متر مکعب در ثانیه به کشور مجاور واسپاری می‌شود. تقسیم سرزمینی به دو شکل انجام می‌گیرد. نخست؛ استفاده انحصاری از آبراه در اختیار دولت بالادست قرار می‌گیرد و دوم؛ اولویت تامین نیازهای کشور بالادست است (ممتاز، ۱۳۷۴: ۵۷-۵۱). با توجه به واقعیت‌های موجود در سیاست آبی ترکیه، به نظر می‌رسد علی‌رغم اعتراض کشورهای پایین دستی این کشور قصد دارد تقسیم سرزمینی را جایگزین تقسیم کمی کند.

دکتربین حقوق بین‌الملل تاییدگر پشتیبانی از شالوده حاکمیت محدود است و موکد آن است که در حال حاضر این اصل از جمله یکی از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی است (Ahmed Hussein & Mohamed, 2021: 133). اصل مورد نظر در موافقتنامه متعدد منعقد بین دولت‌ها نیز به کرسی تایید نشسته است. متقابلاً مواد ۳ تا ۵ اجلاس انجمن حقوق بین‌الملل در دوبروونیک در سال ۱۹۵۶، این اصل را مورد تایید قرار داد. نهادهای بین‌المللی خصوصی از جمله کانون وکلای کشورهای آمریکایی در اجلاس سالزبورگ ۱۹۵۷ (نواری، ۱۳۹۸: ۱۷۶) و کمیسیون حقوقی مشورتی آسیایی-آفریقایی در سال ۱۹۷۴ نیز اصل حاکمیت محدود را در بررسی‌های خود در مورد آبراه‌های بین‌المللی مورد تایید قرار داده‌اند (THE SECRETARIAT OF THE COMMITTEE, 1974: 64). در تاریخ ۲۱ می ۱۹۹۷ کنوانسیون ملل متحد در رابطه حقوق استفاده غیردریاندردی از آبراه‌های بین‌المللی به‌عنوان ضمیمه قطعنامه ۵۱/۲۲۹ مجمع عمومی ملل متحد، به تصویب رسید. این کنوانسیون از سال ۲۰۱۴ لازم‌الاجرا شد و کشورهای عراق و سوریه آن را تصویب نموده‌اند، اما ترکیه از مخالفین این کنوانسیون و به آن نپیوسته است. بخش دوم این کنوانسیون در مقام بیان اصول کلی حاکم بر استفاده غیرکشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی است. تعهد به استفاده از آبراه بین‌المللی به روش معقول و منصفانه که سنگ بنای این کنوانسیون تلقی می‌شود در ماده ۵ مورد اشاره قرار گرفته است. اصل استفاده منصفانه به‌طور عمده با تقسیم، تخصیص یا توزیع آب بین کشورهایی که یک آبراه بین‌المللی مشترک دارند، ارتباط دارد. در ماده ۶ این کنوانسیون به عواملی اشاره می‌شود که مربوط به استفاده معقول و منصفانه از آبراه بین‌المللی است. تعهد به عدم ورود خسارات چشمگیر به سایر دول ساحلی اصل اساسی دیگری است که در ماده ۷ به آن اشاره شده است. تعهد کلی به همکاری نیز در ماده ۸ مورد تاکید قرار گرفته است. بر اساس ماده ۱۱ یک دولت ساحلی باید با دولت‌های دیگر متصل به آبراه در خصوص اقدامات برنامه‌ریزی شده مشورت و در صورت لزوم مذاکره نماید. اما یکی از مهمترین مواد مربوط به آبراه‌های بین‌المللی در این کنوانسیون ماده ۲۷ است که تحت عنوان جلوگیری و کاهش شرایط خطرناک اشعار می‌دارد: «دول ساحلی باید به صورت انفرادی و در موارد لزوم به صورت مشترک، کلیه اقدامات لازم برای جلوگیری یا کاهش شرایط مربوط به یک آبراه بین‌المللی را که ممکن است به سایر دول متصل به آبراه آسیب برساند، اعم از اینکه ناشی از

دلایل طبیعی یا رفتار بشری باشد، همانند سیلاب‌ها، خطر یخ، بیماری‌های ناشی از آب، فرسایش، نفوذ آب شور، خشکی و بیابان‌زایی اتخاذ نماید» (نواری، ۱۳۹۸: ۱۸۰).

کنوانسیون ۱۹۹۷ یک قانون جامع جهانی است که دیر یا زود برای مدیریت منابع آب‌های مشترک بین‌المللی لازم‌الاجرا خواهد شد (Dolatyar, 2002: 120). شایان ذکر است که کنوانسیون ۱۹۹۷ سازمان ملل در سال ۲۰۱۴ برای کشورهای متعاهد آن لازم‌الاجرا شده، ضمن اینکه برخی از اصول عرفی این کنوانسیون در دعوی بین‌المللی مورد استناد قرار می‌گیرند (آوریده و وطن‌فدا، ۱۳۹۸: ۲۱۵). بر اساس اصل حاکمیت محدود سرزمینی که اکنون اساس حقوق بین‌المللی آب‌های مدرن را تشکیل داده، مبتنی بر برابری کشورهای ساحلی است و هر کشور تا اندازه‌ای در استفاده از آب‌های مشترک مجاز است که موجب خسارت به کشور دیگری نشود. مزیت این نظریه این است که همزمان حقوق هر دو کشورهای بالادست و پایین دست به رسمیت شناخته می‌شود (Salman, 2007: 628).

در قلب مدیریت مناقشات آبی، موضوع «عدالت» قرار دارد. در هر صورت، یک اصطلاح مبهم و نسبی است و تعیین معیارهای انصاف به‌ویژه در منازعات آبی دشوار است. قوانین بین‌المللی آب نیز گاه مبهم و دارای تناقض است و هیچ مکانیزمی برای اجرای اصول مورد توافق وجود ندارد. با این حال، استفاده از یک توافقنامه تقسیم آب «عادلانانه»^۱ در امتداد آبراه‌های بین‌المللی، پیش‌نیازی برای ثبات هیدروپلیتیکی است که در نهایت، می‌تواند بازیگران سیاسی را از درگیری دور کند (Wolf, 1999: 4). یکی از موضوعات قابل توجه مرتبط با فرآیند تولید غذا در کشور عراق، ساخت سد ایلیسو سبب نقض حقوق غذایی و مسکن ساکنان این کشور شده است. این امر منجر به کاهش سطح زندگی این افراد شده و در نتیجه فقرزایی را به دنبال دارد. نقض شدید حق غذا از این واقعیت ناشی می‌شود که کشاورزی در این منطقه دیگر امکان‌پذیر نخواهد بود (متقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۲۱). بنابراین، بر اساس اصول حقوقی مطرح شده، ترکیه حق ندارد به صورت یکجانبه رودخانه‌های بین‌المللی خود را محصور کند. در نقشه شماره ۱ و ۲ سدهای احداث شده در حوضه رودخانه‌های دجله و فرات قابل مشاهده است. نتیجتاً، این مساله حقوقی که از جغرافیا نشأت گرفته به طور مشخص به ژئوپلیتیک منطقه اثر گذار است و بحران‌هایی را ایجاد خواهد کرد، خود مساله حقوقی نیز چالشی است که به طور مضاعف در این بحران هیدروپلیتیکی نقش دارد.

تغییر توازن ژئوپلیتیکی در منطقه

کشمکش در رابطه با منابع آب معضلات متعددی را ایجاد می‌کند. ابتدا، تقسیم بندی آب در تمام منطقه طبقه‌بندی جدیدی از دولت‌های فقیر و غنی را ایجاد خواهد کرد و در این بین کشورهای دارای منابع غنی آب در منطقه خاورمیانه، اهرم‌های فشار مضاعفی برای تحت فشار قراردادن کشورها نیازمند مجاور خود خواهند داشت. این موضوع به غایت بر توازن قدرت منطقه‌ای تاثیرگذار بوده و بی‌ثباتی منطقه را در پی خواهد داشت. دوم، کشورهای منطقه احتمالاً جنگی مستقیم در موضوع کنترل یا تخصیص آب را تجربه خواهند کرد (کمپ و هارکوی، ۱۳۸۳: ۱۶۷). با بهره‌برداری از سد ایلیسو میزان آب خروجی دجله از ترکیه، از ۲۱ میلیارد متر مکعب به ۱۰ میلیارد کاهش داشته. همچنین ۷۰۰ هزار هکتار مزارع کشاورزی عراق از آبیاری محروم شده‌اند. بنابراین این عوامل موجب جابه‌جایی اجباری جمعیت و بی‌خانمان شدن حدود ۸۰ هزار نفر از افراد منطقه خواهد شد (متقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۲۱).

افزایش تقاضا برای مصرف آب به دلیل رشد جمعیت، توسعه اقتصادی و تغییر الگوی مصرف است. به‌طور کلی تقاضا برای مصرف آب طی ۱۰۰ سال گذشته ۶۰۰ درصد افزایش یافته است. اکنون با توجه به نرخ رشد جمعیت، تقاضا برای آب هر سال ۱٫۸ درصد افزایش می‌یابد (Boretti & Rosa, 2019:1). سوریه که به‌طور سنتی یک کشور کشاورزی است نیاز

¹ Equity

² Equitable

روز افزونی به منابع آبی دارد (عزتی، ۱۳۹۹: ۸۱). در منطقه خاورمیانه که یکی از مناطق کم آب جهان به شمار می‌رود، شمار مواردی که آب یک دلیل مهم برای بروز اختلاف یا منازعه شده ظاهراً در حال افزایش است نمونه این مورد اختلاف میان ترکیه، سوریه و عراق است (جدیدی، ۱۳۹۵: ۱۸۶). کشورهای عربی علاقه‌ای به وابستگی به ترکیه برای کالای بسیار مهمی مانند آب نشان نمی‌دهند (کمپ و هارکاو، ۱۳۸۳: ۳۲۳).

از این رو توازن ژئوپلیتیکی که تا پیش از این در منطقه وجود داشته، با تغییر سیاست‌های آبی ترکیه تغییر کرده و وابستگی کشورهای پایین دست آبی به ترکیه افزایش یافته است. بنابراین، از لحاظ نیاز به آب شرب، و وضعیت مهاجرت ساکنین بومی، آب مورد نیاز کشاورزی و امثال آن کشورهای سوریه و عراق دچار تنگنا شده و در شرایط فراملی و فراملی تحت فشار قرار گرفته‌اند. از این رو توازن ژئوپلیتیکی در منطقه تغییر می‌کند. تغییر توازن ژئوپلیتیکی چالش‌هایی را با خود به همراه خواهد داشت که موضوع این پژوهش نیست، اما به طور کلی می‌توان گفت که این چالش احتمال نزاع در میان کشورهای مزبور را افزایش خواهد داد.

افزایش تنش‌های ارزی و مرزی

با توجه به اختلافات ارضی و فضای عمومی تنش در منطقه، عراق، سوریه و ترکیه از اوایل ۱۹۶۰ درگیر مذاکره‌های مستمر، فعال و بحرانی بوده‌اند (Yilmaz, 2003: 1-3). سابقه تنش هیدروپلیتیکی بر سر رودخانه‌های دجله و فرات بسیار طولانی است. دو تنش جدی یکی در سال ۱۹۷۵ بین سوریه و عراق به وجود آمد که برطرف شد و دیگری مناقشه سوریه و عراق در مقابل ترکیه علیه پروژه آناتولی جنوب شرقی بوده که از ۱۹۹۰ ادامه دارد. منشا اصلی تنش بین این سه کشور بر سر دو رودخانه دجله و فرات، پروژه توسعه جنوب شرقی آناتولی است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۳۸). ترکیه از تئوری حاکمیت مطلق ارضی بر تمامی آبراهه‌ها تا زمانی که در خاک یا زیر خاک آن کشور جریان دارد پیروی می‌کند. استفاده ترکیه از این آب‌ها با توجه به حوضه بسیار خشک و با وجود منابع عظیم اجتماعی، مذهبی، تاریخی و سیاسی، یک بن‌بست دائمی را رقم زده و ظاهراً شرایط آشتی‌ناپذیری را ایجاد کرده است (GREEN CROSS INTERNATIONAL, 2000: 56).

آب اکنون به‌عنوان هدف و سلاح یکی از اهداف دفاعی نظامی است (Warner, 2004: 13). در واقع این رودخانه‌ها به تدریج به گفتمان بین‌المللی اصلی در سیاست خارجی ترکیه تبدیل می‌شوند و به این کشور اجازه می‌دهد که دست خود را بر روی شیر آب داشته باشد و در عین حال رقبای خود را کنترل کند (Warner & et al, 2014: 474).

استان اسکندرون که سوریه آن را هاتای می‌نامد، محل اختلاف ارضی ترکیه و سوریه است (Al-Ansari, 2019: 60). ریشه این اختلاف به سیاست‌های فرانسه در جنگ جهانی اول، دوم و پیمان لوزان برمی‌گردد. سوریه هرگز پیوستن هاتای به ترکیه را به رسمیت نشناخت (Dağtaş, 2018: 362). این اختلاف نیز یکی از چالش‌های ژئوپلیتیکی در این منطقه است.

سه بازیگر اصلی این تنازع آبی، عداوت‌های تاریخی حل نشده‌ای دارند. سوءظن‌های متقابل ریشه در نیم قرن سلطه ترکیه بر اعراب، روابط نزدیک با اسرائیل، عضویت ترکیه در ناتو و دعوی باز پس‌گیری اراضی مورد مناقشه، ارتباطات ترکیه با همسایگانش را بغرنج کرده است. در سال ۱۹۸۴ زمانی که سد آتاترک در دست احداث بود، سوریه شروع به پشتیبانی از حزب کارگزاران کردستان (پ.ک.ک) کرد تا ترکیه را به علت اتخاذ خط مشی‌ای که به طور بالقوه امنیت ملی سوریه را مورد تهدید قرار می‌داد، مواخذه کند. پروتکل ۱۹۸۷ میان سوریه و ترکیه، منجر به انتقال اردوگاه‌های پ.ک.ک و مقر آن به لبنان و دره بقاع انتقال یافت. لکن مقام‌های ترکیه در سال ۱۹۹۲ اعلام داشتند که سوریه و عراق همچنان از پ.ک.ک حمایت می‌کنند و این نوعی انتقام نسبت به سیاست ترکیه در مورد فرات است (کمپ و هارکاو، ۱۳۸۳: ۱۷۱). همان‌طور که به وضوح مشاهده می‌شود هیدروپلیتیک، ابعاد سیاسی و امنیتی پیدا کرده و از جنبه‌های صرفاً آبی خارج شده است و به بحران هیدروپلیتیکی تبدیل گشته است.

پس از تهاجم پ.ک.ک به استان هاتای در ۱۹۹۵ جنگ لفظی بین ترکیه و سوریه به اوج خود رسید، ترکیه با تعیین ضرب‌الاجل برای سوریه این کشور را در صورت ادامه پشتیبانی از کردهای شورشی و پناه دادن به سران پ.ک.ک به حمله

نظامی تهدید کرد. تنش بین سوریه و ترکیه مثال خوبی از ارتباط بین آب و امنیت سیاسی-نظامی کشورها است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۴۶). ترکیه ادعا کرده بود که توطئه‌ای از سوی سوریه جهت منفجر کردن سد آتاترک را کشف نموده است، زیرا سوریه وجود این سد را برای کشاورزی خود خطری بزرگ می‌شمارد (عزتی، ۱۳۹۹: ۷۶). منابع آب محدود منطقه منجر به اختلاف بین‌المللی بر سر منابع آب و در مواقعی تهدید به جنگ شده است (Ahmed Hussein & Mohamed, 2021: 133). عراق و سوریه نیز، در شرایط متشنج هیدروپلیتیکی به سر می‌برند. سوریه با ساخت سد الطبقة (الثوره) در سال ۱۹۷۳، روابطش با عراق به قدری متشنج شد که احتمال حمله نظامی دور از انتظار نبود (Al-Ansari, 2019: 60). اما با شروع پروژه گپ، سوریه و عراق، مجبور به همکاری و همگرایی علیه ترکیه شدند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۴۹). در سال ۱۹۷۴ عراق، سوریه را تهدید به بمباران سد الثوره کرد و سربازان انبوهی را در امتداد مرز مستقر کرد. ادعای دولت عراق مبنی بر کاهش جریان آب توسط سد نامبرده توسط کشور سوریه بوده است (احمدی و داداشی‌رودباری، ۱۳۹۵: ۱۶) با این حال، احتمال تنش هیدروپلیتیکی بین عراق و سوریه نیز وجود دارد. به طور کلی سیاست‌های آبی ترکیه احتمال تنش‌های ارضی و مرزی را در مقابل همسایگان پایین دستی خود افزایش داده است. از سوی دیگر احتمال آن وجود دارد که ترکیه از سیاست‌های آبی خود به عنوان ابزاری برای اعمال قدرت در تنش‌های مرزی استفاده کند تا به اهداف خود دست یابد.

تغییر نقش قدرت ترکیه به هیدروهمژمون

پروژه گپ سعی در ایجاد ثروت در جنوب شرق ترکیه و نیز ذوب کردن قوم کرد در نظام اقتصادی-اجتماعی این کشور دارد. از سوی دیگر، این پروژه نماد همژمونی ترکیه در مقیاس حوضه و منطقه است. مهمترین چالش هیدروپلیتیک سوریه و عراق، وابستگی زیاد این کشورها به رودخانه فرات است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۴۱). تلاش برای رشد اقتصادی و مطرح شدن به‌عنوان قطب اقتصادی منطقه سبب بروز ناسامانی‌های گسترده‌ای در استفاده رودخانه‌های مرزی گردیده است. کشورهای حوضه این رودها به علت ضعف اقتصادی-نظامی توانایی رویارویی با ترکیه را نخواهند داشت. بنابراین ترکیه خود یک عامل مهم در بروز مناقشات بین‌المللی خواهد بود (منقی‌دستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۶). ترکیه نیز به دلیل تسلط خود بر آب همژمون آبی خود را با احداث سدها تثبیت کرده است (Al-Ansari, 2019: 61). به اعتقاد برخی از سیاستمداران، منطقه خاورمیانه در سال‌های آتی شاهد بروز درگیری‌های مسلحانه بر سر نحوه مدیریت و تقسیم‌بندی منابع آبی مشترک خواهد بود (جدیدی، ۱۳۹۵: ۱۹۲).

در آینده، شاهد مانورهای ژئوپلیتیکی ترکیه با ابزار آب در رابطه با همسایگان عرب آن خواهیم بود (عزتی، ۱۳۹۹: ۶۴). در غرب آسیا سدهای آتاترک، کبان، کاراکایا بر روی سرچشمه‌های رودخانه فرات توسط ترکیه مشکلات کم‌آبی بسیاری را برای کشور عراق و حوضه آبریز فرات به‌وجود آورده است که موجب مناقشات سیاسی بسیار بین دو کشور در سال‌های اخیر شده، به طوری که بعد از ظهور داعش در عراق، بغداد چندین بار آنکارا را به دخالت در امور داخلی عراق متهم کرده است، که اگر کمی ژرف‌تر نگریسته شود می‌توان سناریوهایی از نمایشنامه آب و تروریسم را مشاهده کرد (احمدی و داداشی‌رودباری، ۱۳۹۵: ۲۲). یکی از چالش‌های مهم وجود قدرت‌هایی است که در منطقه آسیای غربی تقریباً هم وزن هستند و باعث شکل‌گیری گونه‌ای از رقابت بین آن‌ها شده و فرآیند همگرایی منطقه‌ای دچار اختلال گردیده است (جدیدی، ۱۳۹۵: ۱۹۲) از آنجایی که وزن ژئوپلیتیکی یکسان می‌تواند در ایجاد بحران ژئوپلیتیکی تاثیرگذار باشد، وقوع چنین بحرانی خارج از منظومه چنین مباحثی نیست.

تخریب زیست‌محیطی سبب ایجاد شکاف اجتماعی شده و اشکال جدیدی از تعارضات قومی و مذهبی را ایجاد خواهد نمود، بهره‌برداری از سد ایلدیسو موجب افت کیفیت آب رودخانه دجله، شط‌العرب (اروندرو) و کارون می‌شود. همچنین نفوذ آب شور به خلیج فارس را به دنبال دارد. ضمناً، نابودی گونه‌های زیستی را سبب شده است. علاوه بر این حدود ۴۰۰ کیلومتر از اکوسیستم رودخانه‌ای در امتداد دجله و شاخه‌های آن تحت تاثیر تخلیه‌های نامنظم در طول سال قرار گرفته‌اند. این عامل سبب تاثیرات نامناسب و بسیار شدید بر کیفیت آب منطقه و محیط زیست پرندگان و حیوانات شده است که

می‌تواند آکو سیستم زیستی منطقه را با بحران روبرو سازد (متقی‌د ستنائی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۷ و ۳۲۳). از این رو، با توجه به بحران‌های پیش رو، به نظر می‌رسد در آینده بحران ژئوپلیتیکی در کشورها مزبور شکل بگیرد و ژئوپلیتیک نقش به‌سزایی در آینده کشورهای مورد پژوهش ایفا کند. پیش‌بینی می‌شود در صورت ادامه چنین شرایطی تاب‌آوری در برابر سیل و خشکسالی، امنیت غذایی و تنش‌های منطقه‌ای بر سر پروژه‌ها و مدیریت یکجانبه توسعه آب در این حوضه تا سال ۲۰۴۰ هر ساله روند بحرانی خود را ادامه دهد (Global Water Security, 2012: 6). امکان وجود جنگ‌های بین‌المللی و مناقشه بین مرزی بر سر آب در امتداد آبریز دجله و فرات زیاد است (کامروا، ۱۳۹۱: ۳۹۹) و همان‌طور که پیش از این نیز بیان شد، ژئوپلیتیک، اولویت سیاست کشورهای ترکیه، سوریه، عراق و ایران را تعیین خواهد کرد جدول ۱ مطابق راهنمای بالا تهیه شده است.

افزایش تنش‌های داخلی در کشورهای پایین‌دست

حوضه رودخانه دجله و فرات حدود ۶۰ میلیون نفر جمعیت دارد که شامل کشورهای عراق، ترکیه، سوریه و ایران می‌شود (Hale, 2023). در صورتی که کشور بالادست رودخانه‌های بین‌المللی پروژه‌ای را آغاز کند که منجر به کاهش جریان آب در سطح زمین یا زیرزمین شود، تنش با کشورهای همسایه امری اجتناب‌ناپذیر است (Beschoner, 1992: 6). تقلیل جریان آب ورودی به دجله و فرات، معضلات بزرگی را ایجاد خواهد کرد. به طور مثال، کاهش جریان آب دجله در تحصیل آب تالاب مشترک هورالهویزه - هورالعظیم سبب خشکی مضاعف سطح تالاب در بخش عراقی آن (هورالهویزه) می‌شود. همچنین، سد ایلیسو، موجب افت کیفیت آب رودخانه دجله و به تبع آن شط‌العرب و کارون می‌شود و بازگشت آب شور به داخل کارون و شط‌العرب افزایش می‌یابد. دگرگونی‌های متاثر از بهره‌برداری سد ایلیسو موجب تغییر خط تالوگ شط‌العرب می‌شود و بر هزینه نگهداری آن موثر است. علاوه بر این، کانون‌های ایجاد ریزگردها در ایران که در مناطق شمال غرب عراق در مرز سوریه، غرب عراق در مرز اردن و هور مرکزی در عراق واقع شده‌اند با تأثیرات منفی ناشی از کاهش آب دریافتی به افزایش کانون‌های ایجاد ریزگردها و بیابان‌زایی منتهی خواهد شد (نواری، ۱۳۹۸: ۱۷۰).

سد ایلیسو با کاهش ۵۶ درصد ورود آب دجله به خاک عراق، تهدید جدی برای عراق و در نهایت ایران است. انتظار می‌رود ۱۲ استان از ۳۱ استان ایران ظرف ۵۰ سال آینده ذخایر آب زیرزمینی خود را از دست بدهد. پیش‌بینی می‌شود رواناب‌های سطحی ناشی از ریزش‌های جوی و ذوب برف تا سال ۲۰۳۰ به میزان ۲۵ درصد کاهش یابد و این روند با توجه به احداث سد ایلیسو کشاورزی ایران را با بحران روبرو سازد (Dilleen, 2019).

عراق و سوریه به واسطه بحران آبی، امکان دارد وضعیتی ناهنجار را رقم بزنند و با وضعیتی که کارل اشمیت از آن به عنوان وضعیت استثناء یاد می‌کند مواجه گردند. زیرا عراق کشور پایین‌دستی در حوزه دجله و فرات است، آب جاری در این کشور بر اثر تماس با املاح، آلودگی شیمیایی و ضایعات کشاورزی استفاده‌کنندگان بالادستی (Al-Ansari, 2019: 60)، به نازل‌ترین حد کیفی رسیده است (جدیدی، ۱۳۹۵: ۱۹۰). تنش آب با امنیت ملی گره خورده و منجر به اضمحلال مواد غذایی و صنایع شده که به‌موجب آن شاهد شکل‌گیری موج‌های نارضایتی از دولت‌ها شده و شرایط را برای هرج و مرج و جنگ داخلی مهیا می‌سازد. پر واضح است که اگر کشوری آب نداشته باشد نه اقتصاد دارد و نه کشاورزی و وضع بدان جا ختم می‌گردد که شرایط از حالت عادی خارج شده و موجی از اعتراضات شکل می‌گیرد. وضعیت عراق و سوریه نیز در دوران جنگ داخلی می‌تواند در این چارچوب بررسی شود (احمدی و داداشی‌رودباری، ۱۳۹۵: ۲۰). بنابراین، وجود بحرانی با کم و کیف متفاوت ولی از نوع ژئوپلیتیک و ناشی از وضعیت استثناء قابل پیش‌بینی است. در نهایت تنش داخلی موجب ضعف کشورهای پایین‌دست می‌شود. این ضعف در اقتصاد، امنیت، سیاست داخلی و خارجی اثر مستقیم خواهد داشت. همان‌طور که در نقشه شماره ۲ سدهای اصلی بر روی دجله و فرات قابل مشاهده است، قدرت اصلی در کنترل آب دجله و فرات در اختیار ترکیه است. ترکیه می‌تواند هر زمان که بخواهد، آب رودخانه‌های دجله و فرات را ببندد و کشورهای پایین‌دست با معضلات متعددی روبرو می‌گردند.

شکل ۳. موقعیت جغرافیایی کشورها و سدهای اصلی ساخته شده بر روی رودخانه‌های دجله و فرات (نگارندگان، ۱۴۰۲).

نتیجه‌گیری

استراتژی هیدروپلیتیکی ترکیه اکنون کانون سیاست خارجی این کشور را شکل داده است و سیاستمداران این کشور بر این امر واقف هستند که اکنون هیدروپلیتیک توان این کشور را در ابعاد مختلف ژئوپلیتیکی افزایش می‌دهد. امروزه آب منشا قدرت، ثروت و منزلت ژئوپلیتیکی کشورها است. سیاست ترکیه، بهره‌بردن از تمامی فرصت‌ها برای تحمیل و سیطره هیدروپلیتیکی خود به کشورهای پایین دست آبی است. این کشور در معادلات ژئواستراتژیک خود قصد دارد نقش خود را به عنوان هیدروهمژمون تعریف کند و در جهت آن، جهد بلینگی به کار بسته است. بحران عدم امنیت توسط داعش نیز، مزید بر علت شد تا کشورهای سوریه و عراق، به جای آنکه دیپلماسی آبی را در پیش گیرند، به کنترل کشور و تلاش برای ایجاد امنیت که اولویت اساسی کشورداری است توجه کنند. از طرفی کمبود آب نیز، در وقوع ناآرامی‌های داخلی این کشورها بی‌تأثیر نبوده است. لذا، ترکیه از این شرایط در جهت هیدروهمژمون شدن استفاده کرده و در شرایط کنونی، می‌تواند از هیدروپلیتیک به عنوان سلاح قدرتمند خود استفاده کند. این کشور در عمل قصد دارد آب را جایگزین نفت و گاز نماید و خود را به عنوان هارتلند آبی و هارتلند راهبردی خاورمیانه معرفی کند.

شایان ذکر است که هرگونه توافق و مذاکراتی که صورت گیرد، امکان ضعیفی دارد که شرایط آبی ترکیه به‌عنوان یک امتیاز استراتژیک را به طور قابل توجهی تغییر دهد. تبعات منفی محصورسازی آب دجله و فرات، لاجرم ایران را نیز تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. تغییر خط تالوگ شط‌العرب (اروند رود)، مهاجرت، کمبود آب در تالاب‌ها و افزایش ریزگردهای منطقه، شوری آب، معضلات عدیده کشاورزی و نظایر آن، موجب مشکلات فراوانی در سطح محلی و ملی در ایران شده و در سال‌های آتی نیز، افزایش خواهد یافت. وضعیت اکوسیستم حوضه‌های آبی دجله و فرات در آینده تغییر خواهد کرد و این امر موجب ایجاد نارضایتی عمومی در داخل کشورها و همچنین وجود اختلافات و مناقشات در سطح محلی و منطقه‌ای می‌شود. بهره‌برداری از سد ایلیسو نیز در افزایش این مشکلات تأثیر مستقیمی خواهد گذاشت. این معضلات به طور کامل بر ژئوپلیتیک تأثیر مستقیم می‌گذارند. از این رو منزلت، وزن و نفوذ ژئوپلیتیکی کشورهای پایین دست آبی ترکیه را کاهش می‌دهند.

از این رو با توجه به این امر که ترکیه، آب ورودی دجله و فرات را می‌تواند کنترل کند، وابستگی ژئوپلیتیکی سوریه و عراق به ترکیه افزایش یافته است. در نتیجه، با توجه به شرایط فعلی هیدروپلیتیکی منطقه، کشورهای عراق، سوریه و ایران، وابستگی ژئوپلیتیکی به ترکیه پیدا کرده‌اند. در چنین موقعیتی، ترکیه می‌تواند با استفاده از مزیت‌های ژئوپلیتیکی خود، اعمال قدرت کند و جهت دستیابی به اهداف سیاسی و استراتژیک خود از منابع آبی به‌عنوان اهرمی علیه کشورهای

مذکور استفاده کند که در آن صورت موجب حالت انفعالی سه کشور حوضه آبی مذکور در مقابل ترکیه خواهد شد. به نظر می‌رسد دولت ترکیه به میرآبی می‌ماند که حبابه حیاتی سرزمین‌های جنوبی و شرقی را در دست دارد و در آینده به کشور ثروتمندی با اهرم فشار استراتژیک تبدیل شود. همچنین، با توجه به کاهش روزافزون منابع آبی در سوریه و عراق، در صورت کمبود بارش، احتمال افزایش مناقشات و حتی جنگی بر پایه هیدروپلیتیک و از نوع مستقیم، بین این کشورها دور از انتظار نیست. در صورت حادث شدن چنین درگیری و مناقشه‌ای، ایران باید بتواند علاوه بر حفظ امنیت خود در مرزهای غربی، در جهت همکاری با سوریه و عراق، بدون ایجاد تنش گام بردارد. ایران باید بداند که ناگزیر در طرف پایین دست آبی ترکیه قرار دارد و آینده‌اش با عراق و سوریه پیوند خورده است. با توجه به اینکه آموزه‌های علمای حقوق بین‌الملل موید حمایت از دکتربین حاکمیت محدود سرزمینی است و امروزه این اصل در زمره یکی از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی است، بهترین رویکرد نیز برای مدیریت آب دجله و فرات، همین اصل است. به نظر می‌رسد با توجه به رویکردی که ترکیه دارد، تنها راه چاره برای مقابله با زیاده‌خواهی این کشور، تحت فشار قرار دادن این کشور است که خود را در انزوای ژئوپلیتیکی منطقه‌ای ببیند و دیپلماسی و تعامل را راه مفر این شرایط پندارد.

پیشنهادها

۱. از منظر دیپلماسی کلاسیک، دولت ایران به فرات و دجله اعتنایی نداشته است. هنگامی که این دو رود شطالعرب را ایجاد کرده و مرز مشترک ایران و عراق را تشکیل داده‌اند، ایران وارد عمل شده است. ایران شطالعرب را نه به‌عنوان یک منبع مهم آبی، بلکه یک مرز مهم آبی می‌داند. با این دیدگاه، ایران نمی‌تواند ادعایی مبنی بر ورود به مذاکرات در زمینه سدسازی در قلمرو عراق، سوریه و ترکیه داشته باشد. لکن هم‌اکنون تبعات گسترده زیست محیطی مهار فرات و دجله توسط کشورهای مزبور با بروز گرد و غبارهای اختلال‌گر در منطقه، ضرورت ورود دیپلماسی ایران حداقل از دید زیست محیطی را در این بستر نشان می‌دهد.
۲. کشورهای منطقه، شیوه‌های زیادی در مورد بهینه‌سازی وضعیت آب پیش رو دارند، از جمله گسترش فنون کارآمدتر کشاورزی یا حتی انصراف از کشاورزی، اما همکاری میان کشورهای همسایه برای تولید منابع جدید آبی ضروری به نظر می‌رسد.
۳. عدم توجه ایران به فعالیت‌های سدسازی از دهه ۱۳۵۰، در کشورهای حوضه دجله و فرات نتیجه زیانباری از دید محیط زیست، اقتصاد، اشتغال بهداشت، سلامت و رفاه بر مردم ایران به‌خصوص غرب ایران داشته است.
۴. تبعات ناشی از مهار آب‌های دجله و فرات توسط ترکیه موجب مهاجرت ساکنان غربی و جنوبی ایران به نواحی مرکزی و شمالی ایران شده.
۵. هر ۴ کشور ایران، ترکیه، سوریه و عراق باید به‌دنبال تکمیل قراردادهای چندملیتی موجود و ایجاد ساختار بین‌المللی مناسب و کنوانسیون‌های جدید بود.
۶. در این شرایط، ایران باید با استفاده از دیپلماسی همگرایی با کشورهای ذینفع حوضه آبی دجله و فرات، پیشنهاد ایجاد اتحاد استراتژیک به این کشورها بدهد و این کشورها، ترکیه را تحت فشار قرار دهند تا پروژه‌های آبی را دنبال نکند و محصورسازی آبی خود را به حداقل ممکن برساند. از طرفی با ایجاد فشار در سطح منطقه و جامعه بین‌المللی، ترکیه عضو کنوانسیون استفاده غیرکشتیرانی از جریان‌های آبی بین‌المللی شود تا حبابه رودهای دجله و فرات را بین کشورهای این حوضه‌های آبی تقسیم کند. و حتی در صورت عدم پذیرش کنوانسیون سال ۱۹۹۷، تعهد به استفاده معقول و منصفانه از آبراه بین‌المللی، تعهد به عدم ورود خسارت به سایر دول ساحلی، تعهد کلی به همکاری، تعهد به اطلاع‌رسانی، فرسایش، نفوذ آب شور،

جلوگیری بیابان‌زایی و امثال آن که در این کنوانسیون به آن اشاره شده، اکنون یک رویه بین‌المللی است و در زمره قواعد حقوق بین‌المللی عرفی تلقی می‌شوند و حتی در صورت عدم تصویب این کنوانسیون از سوی ترکیه، این جنبه از نکات بیان شده، برای ترکیه الزام‌آور است و در صورت عدم رعایت اصول کلی مفاد کنوانسیون ۱۹۹۷، که با بهره‌برداری از سد ایلیسو می‌توان آن را اثبات کرد، می‌توان قاعده معترض مصر را در مورد این دولت جاری دانست. پیشنهاد می‌شود، سطح صلح ایران با عراق و سوریه، به صلح ژئوپلیتیکی و از نوع مثبت باشد. اصطکاک بین کشورهای حوزه آبی دجله و فرات بر سر دسترسی به آب، از طریق یک موافقتنامه روشن بین کشورها امکان‌پذیر است که سهم کشورها را از آب دجله و فرات مشخص نماید. بنابراین یک طرح جامع مدیریتی نگرانی‌های عراق و سوریه را برطرف خواهد نمود. ادامه بن بست و عدم پیشرفت امور و احداث سدها و طرح‌های جدید و به‌طور یکجانبه، می‌تواند بر وخامت اوضاع و اختلافات افزوده و به رویارویی مسلحانه منجر شود.

همکاری باید فراتر از موضوع آب شکل گرفته و با تسری به حوزه‌های موضوعی دیگر وابستگی متقابل و در هم تنیده‌شده‌ای بین اقتصاد، سیاست و فرهنگ کشورها ایجاد کند. در این صورت اختلافات بر سر آب‌های مشترک که موضوعی با تنش بالقوه بالا محسوب می‌شود، امکان حل و فصل پایدار را پیدا می‌کند.

منابع

- احمدی، محمود، و عباسعلی داداشی‌رودیاری. (۱۳۹۵). تروریسم آبی بحرانی نو در جهان؛ مطالعه موردی: سوریه. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام. تهران: موسسه آینده پژوهی جهان اسلام. صص. ۲۸-۱۳.
- آوریده، فریبا، و جبار وطن‌فدا. (۱۳۹۸). اصول و چارچوب رژیم‌های حقوقی بین‌المللی در زمینه استفاده از رودخانه‌های فرامرزی. در هیدروپلیتیک سویه‌ها و رویکردها، توسط مراد کاویانی‌راد، صص. ۲۱۱-۲۳۵. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- باغیانی‌پور، محمدرضا. (۱۴۰۱). هدف ترکیه از ساخت ۵۸۵ سد در ۱۸ سال اخیر چیست؛ مصاحبه با تسنیم. <https://tn.ai/2713133>
- پیشگاهی‌فرد، زهرا. (۱۳۹۵). جغرافیای سیاسی دریاها با تأکید بر آبهای ایران. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- جدیدی، الهه. (۱۳۹۵). فرصت‌ها و چالش‌های بحران آب در آسیای غربی. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام. تهران: موسسه آینده پژوهش جهان اسلام. صص. ۱۸۲-۱۹۸.
- حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۹۶). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. ویراست دوم. مشهد: پاپلی.
- حافظنیا، محمدرضا، و محسن جان‌پرور. (۱۳۹۶). مرزها و جهانی شدن. چاپ سوم. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- دهقانی، رضا. (۱۴۰۰). افتتاح سد «ایلیسو» و تکمیل جنگ آبی ترکیه علیه کشورهای همسایه. دستیابی در ۲۰۲۴. <http://fna.ir/4uw15>.
- ضیائی‌بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۹۰). حقوق بین‌المللی عمومی. تهران: گنج دانش.
- عزتی، عزت‌الله. (۱۳۹۹). جغرافیای سیاسی جهان اسلام. چاپ چهارم. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- عسگری، محمود. (۱۳۸۱). نسبت نوین منابع آبی به اهمیت ملی. فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۵، شماره ۱۶، صص. ۴۸۰-۵۰۲.
- فغانی، حجت‌الله. (۱۳۷۸). ابعاد سیاسی-امنیتی بحران آب در خاورمیانه عربی و آینده مذاکرات صلح اعراب و اسرائیل. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- قائم‌مقامی، سیدعلی. (۱۳۹۶). بحران آب و آبهای جاری فرامرزی ترکیه و امنیت ملی و محیط زیست ایران. فصلنامه مطالعات منافع ملی، دوره ۲، شماره ۷، صص ۹۷-۱۱۷.
- کامروا، مهران. (۱۳۹۱). خاورمیانه معاصر: تاریخ سیاسی پس از جنگ جهانی اول. چاپ دوم. با ترجمه محمدباقر قالیباف و سیدموسی پورموسوی. تهران: قومس.
- کاویانی‌راد، مراد. (۱۳۹۸). هیدروپلیتیک سویه‌ها و رویکردها. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- کک‌دین، نگوین، آلن پله، و پاتریک دیبه. (۱۳۸۳). حقوق بین‌الملل عمومی. چاپ دوم. با ترجمه حسن حبیبی. جلد دوم. تهران: انتشارات اطلاعات.

کمپ، جفری، و رابرت هاراکاوی. (۱۳۸۳). جغرافیای استراتژیک خاورمیانه. با ترجمه سیدمهدی حسینی‌متین. جلد ۱. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

کمپ، جفری، و رابرت هاراکاوی. (۱۳۸۳). جغرافیای استراتژیک خاورمیانه. با ترجمه سیدمهدی حسینی‌متین. جلد ۲. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

متقی‌دستنائی، افشین، ریحانه صالح‌آبادی و مریم تکروستا. (۱۳۹۹). تبیین بازتاب‌های هیدروپلیتیک ساخت سد ایلیسو در کشورهای پایین دست (عراق، سوریه و ج.ا.ایران). مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دوره ۱۸، شماره ۳۹، صص. ۳۰۳-۳۳۱.

مجته‌زاده، پیروز. (۱۳۹۷). فلسفه و کارکرد ژئوپولیتیک. چاپ سوم. تهران: سمت.

محمدی، حمیدرضا. (۱۴۰۱). هیدروپلیتیک ایران و حوضه‌های پیرامونی. جزوه درسی منتشر نشده. تهران: دانشگاه شهید بهشتی. صص ۱-۸۰.

محمدی، حمیدرضا، طاهره میرزایی‌پور و رضا حسین‌پورپویان. (۱۳۹۱). تحلیل فضایی هیدروپلیتیک حوضه دجله و فرات. جغرافیا، دوره ۱۰، شماره ۳۵، صص. ۲۲۹-۲۶۱.

ممتاز، جمشید. (۱۳۹۷). نظام حقوقی منابع آب آبراه‌های بین‌المللی خاورمیانه. مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۱۷ و ۱۸، صص. ۴۱-۸۸.

نامی، محمدحسن و محمد اخباری. (۱۳۹۷). جغرافیای مرز با تاکید بر مرزهای ایران. چاپ چهارم. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

نواری، علی. (۱۳۹۸). بهره‌برداری از سد ایلیسو در ترکیه و موازین حقوق بین‌الملل آب. فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۱، شماره ۶۳، صص. ۱۶۱-۱۸۹.

هاشمی، توحید. (۱۳۹۸). منطقه‌گرایی چارچوبی برای حل پایدار منازعات هیدروپلیتیک. در هیدروپلیتیک سوبیه‌ها و رویکردها، توسط مراد کاویانی‌راد، صص. ۸۳-۱۰۴. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

هالدرن، پیتر. (۱۳۹۴). ژئوپلیتیک تغییرات اقلیمی؛ چالش‌هایی برای سیستم بین‌المللی. با ترجمه علی ولی‌قلی‌زاده و مهدی کریمی. مراغه: دانشگاه مراغه.

References

- Ahmadi, M, and Abbasali Dadashi-Rodbari. (2015). Water terrorism is a new crisis in the world; Case study: Syria. Proceedings of the international conference on the geopolitical crises of the Islamic world. Tehran: Islamic World Future Research Institute. pp. 13-28. [in Persian]
- Anderson, E W. (1999). Geopolitics: International boundaries as fighting places. Journal of Strategic Studies (Routledge). Vol. 22, No 2&3, pp. 125-136.
- Asgari, M. (2002). The new ratio of water resources to national importance. Strategic Studies Quarterly, Volume 5, Number 16, pp. 480-502. [in Persian]
- Ahmed Hussein, O, and Khadijah Mohamed. 2021. "LEGAL RIGHTS OF INTERNATIONAL WATER RESOURCES: A CASE OF TIGRIS AND EUPHRATES RIVERS." INTERNATIONAL JOURNAL OF LAW GOVERNMENT AND COMMUNICATION (IJLGC) 6 (22): 130-137. doi:10.35631/IJLGC.6220012.
- Al-Ansari, N. 2019. "Hydro Geopolitics of the Tigris and Euphrates." Recent Researches in Earth and Environmental Sciences (Springer International Publishing) 35-70. doi:10.1007/978-3-030-18641-8_4.
- Avarideh, F, and Jabar Watanfada. (2018). The principles and framework of international legal regimes in the field of using transboundary rivers. In the hydrogeopolitics of strains and approaches, by Murad Kaviani-Rad, pp. 211-235. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [in Persian]
- Baghbanipour, M. (2022), What is Türkiye's goal in building 585 dams in the last 18 years? Interview with Tasnim news agency. <https://tn.ai/2713133>. [in Persian]
- Beschorner, N. (1992). Water and Instability in the Middle East. The Adelphi Papers (Routledge). Vol. 32, No. 273, pp. 3-7.
- Bilgen, A. (2018). "The Southeastern Anatolia Project (GAP) Revisited: The Evolution of GAP over Forty Years." New Perspectives on Turkey 58 (May): 125-54. <https://doi.org/10.1017/npt.2018.8>.

- Boretti, A, and Lorenzo Rosa. (2019). "Reassessing the Projections of the World Water Development Report." *Npj Clean Water* 2 (1):1-15. <https://doi.org/10.1038/s41545-019-0039-9>.
- Dağtaş, S. (2018). "Nationalism, Displacement, and Ethnoreligious Differentiation in Turkey's Southern Borderlands." *Dialectical Anthropology* 42 (4): 359–72. <https://doi.org/10.1007/s10624-017-9481-6>
- Dehghani, R. (2020). Opening of "Ilisu" dam and completion of Türkiye's water war against neighboring countries. Available in 2022. <http://fna.ir/4uwl5>. [in Persian]
- Dilleen, C. (2019). Turkey's dam-building program could generate fresh conflict in the Middle East. 11 05. Accessed 2022. <https://www.aspistrategist.org.au/turkeys-dam-building-program-could-generate-fresh-conflict-in-the-middle-east/>.
- Dinar, S. (2008). *International Water Treaties: Negotiation and cooperation along transboundary rivers*. Oxford: Routledge.
- Dolatyar, M. (2002). *Hydropolitics: challenging the water-war thesis*. *Conflict, Security & Development* (Routledge), Vol. 2, No. 2, PP. 115-124.
- Eberlein, C, Heike Drillisch, Ercan Ayboga, and Thomas Wenidoppler. (2010). The Ilisu Dam in Turkey and the Role of Export Credit Agencies and NGO Networks. *Water Alternatives*, Vol. 3 No. 2, pp. 291-312.
- Elhance, A p. (1997). "Conflict and cooperation over water in the Aral Sea basin." *Studies in Conflict and Terrorism* 20 (2): 207-218. doi:10.1080/10576109708436034.
- ESCWA. (2013). *INVENTORY OF SHARED WATER RESOURCES IN WESTERN ASIA (ONLINE VERSION)*. Beirut: United Nations Economic and Social Commission for Western (ESCWA), 32. Accessed 2022. <https://waterinventory.org/sites/waterinventory.org/files/chapters/Chapter-01-Euphrates-River-Basin-web.pdf>.
- ESCWA. 2021. *Future climate projections for the Mashreq region: Summary outcomes*. United Nations. E/ESCWA/CL1.CCS/2021/RICCAR/TechnicalReport.7/Rev.1.
- ESCWA. (2013). *INVENTORY OF SHARED WATER RESOURCES IN WESTERN ASIA (ONLINE VERSION)*. Beirut: United Nations Economic and Social Commission for Western Asia (ESCWA), 27. Accessed 2022. https://waterinventory.org/sites/waterinventory.org/files/chapters/Chapter-03-Tigris_River-Basin-web_0.pdf.
- ESCWA. (2009). *Shared Waters – Shared Opportunities World Water Day March 22 Transboundary Waters in the ESCWA Region*. UNITED NATIONS ESCWA, 18. Accessed 2022. <https://www.unescwa.org/sites/default/files/pubs/pdf/sdpd-09-tm1-e.pdf>.
- Ezzati, E. (2019). *Political geography of the Islamic world*. fourth edition. Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center. [in Persian]
- Faghani, H. (1998). *The political-security aspects of the water crisis in the Arab Middle East and the future of Arab-Israeli peace negotiations*. Tehran: Bureau of Political and International Studies. [in Persian]
- Global Water Security. (2012). Washington D.C.: INTELLIGENCE COMMUNITY ASSESSMENT, 30. Accessed 2022. https://www.dni.gov/files/documents/Special%20Report_ICA%20Global%20Water%20Security.pdf.
- Green Cross International. (2000). *National Sovereignty and International Watercourses*. The Hague: GREEN CROSS INTERNATIONAL, 59. Accessed 2021. http://www.greencrossitalia.it/ita/acqua/wfp/pdf/international_watercourses_2000.pdf.
- Hafeznia, M. (2016). *Principles and concepts of Geopolitics*. Second edition. Mashhad: Popli. [in Persian]
- Hafeznia, M, and Mohsen Janparvar. (2016). *Borders and globalization*. Third edition. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [in Persian]
- Hale, T. 2023. *Why Is The Euphrates River Drying Up And What Does It Mean?* 07 21. <https://www.iflscience.com/why-is-the-euphrates-river-drying-up-and-what-does-it-mean-69923>.

- Halden, P. (2014). *The Geopolitics of Climate Change: Challenges to the International System*. Translated by Ali Vali Qolizadeh and Mehdi Karimi. Maragheh: Maragheh University. [in Persian]
- Hashemi, T. (2018). Regionalism as a framework for sustainable resolution of hydropolitical conflicts. In *the hydropolitics of strains and approaches*, by Murad Kavianirad, pp. 83-104. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [in Persian]
- Hussein, H A., Alaa H. Alshami, Aysar Tuama Al-Awadi, and Mohammed A. Ibrahim. (2023). "Hydrological Characteristics of the Tigris River at the Baghdad Sarai Station." *Ain Shams Engineering Journal* 14 (2): 101846. <https://doi.org/10.1016/j.asej.2022.101846>.
- Jadidi, E. (2015). Opportunities and challenges of water crisis in West Asia. *Proceedings of the international conference on the geopolitical crises of the Islamic world*. Tehran: Future Institute of Islamic World Research. pp. 182-198.
- Kamrava, M. (2011). *The Contemporary Middle East: A Political History After the First World War*. second edition. Translated by Mohammad Baqer Qalibaf and Seyed Moussi Pourmousavi. Tehran: Ghoomes. [in Persian]
- Kasymov, S. (2011). WATER RESOURCE DISPUTES: CONFLICT AND COOPERATION IN DRAINAGE BASINS. *International Journal on World Peace*, Vol. 28, No. 3, pp. 81-110.
- Kavianirad, M. (2018). *Hydropolitics of strains and approaches*. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [in Persian]
- Kemp, G., and Robert Harkavy. (2004). *Strategic geography of the Middle East*. With the translation of Seyed Mahdi Hosseini Matin. Volume 1&2. Tehran: Institute of Strategic Studies. [in Persian]
- Krzymowski, A. (2021). "Water Diplomacy and Its Strategic Significance for Sustainable Development Goals and Global Security Architecture." *Sustainability* 13 (24): 1-24. <https://doi.org/10.3390/su132413898>.
- Mahmoudi, A, Mohammad Bostani, Saman Rashidi, and Mohammad Sadegh Valipour. (2023). "Challenges and Opportunities of Desalination with Renewable Energy Resources in Middle East Countries." *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 184 (September): 113543. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2023.113543>.
- Meissner, R. (2016). *Hydropolitics, Interest Groups and Governance: The Case of the Proposed Epupa Dam*. New York: Springer.
- . (1999). *Water as a source of political conflict and cooperation: A comparative analysis of the situation in the Middle East and Southern Africa*. Johannesburg: Rand Afrikaans University.
- Mollinga, Peter P. (2001). "Water and politics: levels, rational choice and South Indian canal irrigation." *Futures (Elsevier)* 33 (8-9): 733-752. doi:10.1016/S0016-3287(01)00016-7.
- Mohammadi, H. (2022). *Hydropolitics of Iran and surrounding basins*. The textbook has not been published. Tehran: Shahid Beheshti University. pp. 1-80. [in Persian]
- Mohammadi, H, Tahereh Mirzaipour and Reza Hosseinpouropouyan. (2011). Spatial hydropolitic analysis of Tigris and Euphrates basin. *Geography*, Volume 10, Number 35, pp. 229-261. [in Persian]
- Mojtahedzadeh, Pirouz. (2017). *The philosophy and function of geopolitics*. Third edition. Tehran: Samt.
- Momtaz, J. (1995). The legal system of water resources of the international waterways of the Middle East. *International Law Journal*, No. 17 and 18, pp. 41-88. [in Persian]
- Motaghi Dastanai, A, Reyhaneh Salehabadi and Maryam Tekrosta. (2019). Explaining the hydropolitical reflections of the construction of Ilisu Dam in the downstream countries (Iraq, Syria and J.A. Iran). *Journal of Geography and Regional Development*, Volume 18, Number 39, pp. 303-331. [in Persian]
- Nami, M., Mohammad Akhbari. (2017). *The geography of the border with an emphasis on Iran's borders*. fourth edition. Tehran: Sazman joghrafiyai نیروهای مصلح. [in Persian]
- Navari, A. (2018). Operation of Ilisu Dam in Türkiye and international water law standards. *Public Law Research Quarterly*, Volume 21, Number 63, pp. 161-189. [in Persian]
- PBL. (2018). *Water Migration and Conflict*. The Hague: Netherlands Environmental Assessment Agency. 41. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2018-the-geography-of-future-water-challenges-water-migration-and-conflict_3147.pdf.

- Pishgahifard, Z. (2015). Political geography of seas with emphasis on Iranian waters. second edition. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Qaim Maqami, A. (2016). Türkiye's transboundary water crisis and Iran's national security and environment. *National Interest Studies Quarterly*, Volume 2, Number 7, pp. 117-97. [in Persian]
- Quoc Dinh, N., Alain Pellet, and Patrick Daillier. (2004). public International Law. second edition. Translated by Hassan Habibi. The cover of the second volume. Tehran: Etelaat Publications. [in Persian]
- Rahi, Khayam A., and Todd Halihan. (2018). "Salinity Evolution of the Tigris River." *Regional Environmental Change* 18 (7): 2117–27. <https://doi.org/10.1007/s10113-018-1344-4>.
- Salman, S M.A. (2007). The Helsinki Rules, the UN watercourses Convention and the Berlin Rules: Perspective on International Water Law." *International Journal of Water Resources Development*, Vol.23, No. 4, pp. 625-640.
- The Secretariat of the Committee. (1974). Asian African legal Consultive Report of The Fifteenth Session. Asian African legal Consultive (AAICO), New Delhi: TARA ART PRESS, 122. Accessed 2022. <https://www.aalco.int/report15thAS>.
- Trottier, J. (1999). *Hydropolitics in the West Bank and Gaza Strip*. Jerusalem: PASSIA.
- Turton, A, and Roland Henwood. (2002). *Hydropolitics in the developing world: a southern African perspective*. Pretoria: AWIRU
- UNEP. (2020). ENVIRONMENTAL CHALLENGES IN THE MENA REGION. UN, UN environment programme, 10. Accessed 2021. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/31645/EC_MENA.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Warner, J F, Philippus Wester, and Jaime Hoogesteger. (2014). Struggling with scales: revisiting the boundaries of river basin management. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Water*, Vol. 1, No. 5, pp. 469-481.
- Warner, J. (2004). Plugging the GAP Working with Buzan: The Ilisu Dam as a security issue. *Occasional Paper*, No.67, pp 1-24.
- Warner, J F, and Mark Zeitoun. (2008). International relations theory and water do mix: A response to Furlong's troubled waters, hydro-hegemony and international water relations. *Political Geography*, No. 27, pp. 802-810.
- Waterbury, J. (1979). *Hydropolitics of the Nile Valley*. New York: Syracuse University Press.
- Wolf, A T. (1999). Criteria for equitable allocations: the heart of international water conflict. *Natural Resources Forum*, Vol. 23, No. 1, pp. 3-30.
- Yilmaz, M. (2003). "The war that never happened: the sharing of Euphrates-Tigris Rivers' water between Turkey, Syria and Iraq." Master's Thesis. Monterey: Naval Postgraduate School. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA417543.pdf>.
- Ziaibigdeli, M. (2011). *Public international law*. Tehran: Ganj Danesh. [in Persian]